

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ
ВА СПОРТ ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ
РЕСПУБЛИКА ХАЛҚ ИЖОДИЁТИ
ВА МАДАНИЙ-МАЪРИФИЙ ИШЛАР
ИЛМИЙ-МЕТОДИК МАРКАЗИ**

Маматқул ЖЎРАЕВ

НАВРЎЗ ҚЎШИҚЛАРИ

*(наврўз байрами ва баҳорий удумлар билан боғлиқ
ўзбек халқ қўшиқлари)*

**Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент — 2007**

82.3(59) Ўзбек фольклори (халқ
оғзаки ижоди)

Ушбу китобда халқимизнинг наврўз байрами билан боғлиқ удум, одат ва сайлларда ижро этилган қадимий қўшиқлари, сумалак пишириш, ҳалинчак учиш, «Бойчечак хабари», «Лола сайли», «Қизил гул сайли каби баҳорий удумлар фольклори, шунингдек, ўлкамизга эрта кўкламда учиб келадиган мавсумий қўшларга қарата айтиладиган айтимлар, далага биринчи марта қўш чиқариш ва дон экиш маросими, йил қурғоқ келганда ёмғир ёғдириш ва шамол тўхтатиш мақсадида ўтказилган маросимлар билан алоқадор халқ қўшиқлари жамланган.

Бу материаллар халқ оғзаки бадий ижодиётининг нодир намуналарини тиклашдек эзгу мақсад йўлида ижод қилаётган фольклор-этнографик жамоаларнинг наврўз байрами ва йилбоши сайлига бағишланган дастурларини янада мукамаллаштириш ва бойитишга хизмат қилади деган умиддамиз.

**Масъул муҳаррир: Тўра МИРЗАЕВ, Ўзбекистон Республикаси
фан арбоби**

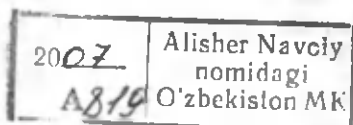
**Нашр учун масъул:
Азамат ҲАЙДАРОВ, сиёсатшунослик фанлари номзоди**

**Тақризчилар:
Ўткир ТОҲИРОВ, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
маданият ходими**

Асқар МУСАҚУЛОВ, филология фанлари доктори

Ю 32884
2

ISBN - 978-9943-06-031-9

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти. 2007 йил.

ЭЗГУЛИККА ЭШ БЎЛГАН АЙЁМ

Ҳар бир халқнинг миллий ўзига хослигини кўрсатадиган анъана ва маросимлари, урф-одат ва байрамлари бор. Асрлар бўйи яратилиб, зукко халқнинг теран ижодий иқтидори туфайли сайқалланиб келган ана шундай анъаналар миллатнинг ўзлигини, менталитетини, миллий қиёфасини белгилайди. Зеро, бундан бир неча минг йиллар муқаддам Зарауткамар ва Сармишсой қоятошларига ажойиб сурат ва чизгиларни муҳрлаб, асрлар давомида кўнгилдай поёнсиз ватанимизнинг барча сўлим гўшаларида «Алпомиш», «Гўрўғли» сингари буюк эпосларни куйлаб келган зукко аждодларимиз бамисоли бадий тафаккур сарчашмасидаги инжуларга қиёс қилса арзигулик бой маданий меросни яратишган. Ўзининг бениҳоя юксак ижодий салоҳияти туфайли жаҳон маданияти дурдоналари хазинасига улкан ҳисса қўшган халқимиз ўз миллий анъаналари тизимининг беқиёс руҳий-маънавий қувватидан куч олиб тараққий этиб, ривожланиб келмоқда.

Икки азим дарё оралиғидаги шу муборак замин — она диёримиз Ўзбекистонда ўзига хос қадимий маданиятни бунёд этган зукко аждодларимизнинг яратувчилиқ, яшариш, янгилашни билан боғлиқ энг эзгу ва ҳаётбахш ғояларини ўзида мужассамлаштирган наврўз байрами ҳам ана шундай бетакрор ва муҳташам бадий қадриятлардан бири ҳисобланади. Асрлар ардоғида улғайиб, ҳар бир авлоднинг кўнгил чаманзоридаги турфа чечакларнинг анвойи бўйларида баҳра олиб сайқал топган бу фусункор шодиёна ҳамиша эзгуликни улуғлаб, халқимиз дилига ҳаётсеварлик, бунёдкорлик, меҳр-мурувват, тинчлик, ватанпарварлик, мўл ҳосил ва қут-барака тилаш ғоясини жо этиб келган.

Наврўз йил янгиладиган, табиат уйғонадиган, далага яхши ният билан барака уруғини қадайдиган бободехқонлар ҳамда қўй-қўзиларини серўтлоқ яйловларга ёядиган тажрибали чорвадорлар учун янги меҳнат мавсуми бошланадиган, қўйиники, ҳар бир юртдошимизнинг қалбидаги эзгу орзулар чаман-

зорида ажиб бир янгиланиш насими эсадиган бир даврда нишонланади. Зеро, “кўклам нафаси уфуриб, майин шабадалар эса бошлаши, табиат уйғониб, куртакларнинг очилиши билан инсон вужудига янги куч, янги ғайрат киргандек, унинг томирига, унинг қон-қонига ҳаёт ва баҳор нашидаси югургандек бўлади. юрагимизни, бутун борлигимизни яхшилик, яратувчиликка ундайди”¹.

Наврўзи олам ўз моҳиятига кўра тозариш, руҳий покланиш ва ҳаётнинг боқийлигини тараннум этиш тантанаси сифатида ҳар биримизнинг юрагимизга яқин, вужудимизда оқаётган ҳаёт-бахш жилғаларни бир-бирига пайванд қиладиган ажиб бир фасл. Эзгуликка эш бўлган бу қадимий байрам элу юртни бирлаштиради, одамларни бунёдкорликка ундайди, яратувчилик мақсадида бошланган ҳар бир ишга унум бахш этади, дилларни меҳр-мурувват шамчироғининг барҳаёт нури ила ёритади.

Наврўз дунёдаги энг қадимги суғорма деҳқончилик маданияти шаклланган она диёримизда юзага келганлиги учун ҳам ҳамиша ризқ-рўзимиз манбаи – табарруқ заминни севишга, меҳнатни қадрлашга, кўклам мўъжизаларидан лаззатланишга, оппоқ гуллаган ўрик шоҳларию, қоқигулларнинг зарғалдоқ гунчаларидаги бетакрор гўзалликни дилга жо этишга ўргатади. Йилбоши байрами ҳақида ушбу сатрларни ёзар эканмиз, беихтиёр ям-яшил қирлар бағрига қизғалдоқлар алвон бўлиб сочилган фарахбахш кунда оммавий тарзда ўтказиб келинган наврўз сайллари кўз олдимизга келаверади.

Асрлар давомида бу фусункор шодиёна яшариш ва янгиланиш, руҳий покланиш ва ҳаётнинг боқийлигига имон келтириш тантанаси бўлиб келган. Халқимиз ўзлигини танибдики, янги йилни баҳорий тенгкунликдан бошлашга, қуёш ҳамал буржига кирадиган кунни байрам қилишга одатланган. Фасллар алмашадиган, йил янгиланадиган, диллар яйрайдиган бу шодиёна халқимиз ҳаётига шу қадар сингиб кетганки, у билан боғлиқ дилрабо куй ва қўшиқлар, афсона ва ривоятлар, удум ва одатлар келиб чиққан. Шунинг учун ҳам наврўз фақатгина

¹ Каримов И. Наврўз байрамига бағишланган тантанали маросимдаги сўз
// Каримов И. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. 14. – Тошкент, «Ўзбекистон», 2006, 201-бет

йилбоши байрами эмас, айна пайтда зукко аждодларимизнинг беқиёс тафаккур дурдоналарини ўз ичига қамраб олган маънавий қадрият ҳамдир. Қадим аждодларимизнинг вақт ҳисобини юргизиш билан алоқадор амаллари, самовий ёритқичлар ҳаракати ва табиат ҳодисаларини муттасил кузатишга асосланган ҳаётий тажрибалари, деҳқончилик ва чорвачилик маданиятининг сарзамини вазифасини ўтаган эътиқодий қарашлар наврўз байрамининг юзага келишига асос бўлган.

Манбаларда қайд қилинишича, бизнинг аждодларимиз қуёш, ой ва юлдузлар ҳаракатини жуда яхши билганлар. Энг қадимги даврларда йил даставвал икки қисмга, ёз ва қиш фаслларига бўлинган бўлиб, ана шу фаслларнинг ўрин алмашиш муддати муҳим ҳаётий аҳамият касб этган. Чунки қишнинг аёзли, изғиринли кунлари тугагач, наботот ва ҳайвонот олами уйғонадиган, дов-дарахтлар барг ёзиб, замин ям-яшил либос киядиган иссиқ кунлар бошланган. Шу боис, боболаримиз кўкламнинг ҳар бир аломатида эзгулик тимсолини кўришган. Табиатда рўй берган янгиланиш ва тозариш жараёни инсон руҳий дунёсига ҳам покиза эпкин олиб киради.

Аждодларимиз учун заминни нурга чулғайдиган қуёш, ризқ-рўз манбаи бўлмиш тупроқ, поклик ва боқий ҳаёт тимсоли ҳисобланган сув ҳамда олов мўътабар саналган. Шунинг учун ҳам улар ўз уйлариининг эшигини қуёшга қаратиб очганлар. Эрта тонгда чиқаётган қуёшга, тунда эса тўлин ойга уч марта эгилиб, ўз эҳтиромларини ифода этишган. Шуниси қизиқки, Ўрта Осиёнинг айрим жойларида наврўз куни уй деворига доирасимон шаклларни чизиб қўйиш одати XX асрнинг бошларида ҳам сақланиб қолган экан. Шубҳасиз, бу доиралар қуёш тимсоли ҳисобланган ва наврўз байрамида кун билан тун тенглашишига ишора вазифасини ўтаган.

Зеро, Абу Райҳон Беруний ҳам наврўзнинг келиб чиқиши ҳақида фикр юритар экан, “айтишларича, шу куни худо фалаклар ҳаракатсиз тургандан кейин уларни айлантириб ва ёритқичлар (сайрдан) тўхтагандан кейин уларни сайр эттириб юборган. Қуёшни яратган, ниҳоят у туфайли муддатнинг йиллар, ойлар, кунлар ва бошқалардан иборат бўлаклари яширинликдан кейин маълумликка айланган ва ҳисоб боши улар-

дан бошланган”лигини қайд қилган эди.¹ Бу эса наврўзнинг келиб чиқиши қуёш култи ва само ёритқичларини кузатиш анъанаси билан бевосита алоқадорлигини тасдиқлайди.

Самовий жисмлар ҳаракати ва фасллар об-ҳавосидаги ўзгаришларни яхши биладиган билгич ҳисобдонлар баҳорий тенгкунликнинг дохил бўлиш муддатини ҳам беҳато айтиб бера олишган. Чунки астрономик билимлар ҳийла эрта тараққий этган мамлакатимизда вақт ҳисобини юргизишнинг бир неча хил усуллари мавжуд бўлган. Ҳисобдонлар орасида қуёшнинг йиллик ҳаракатини кузатишга асосланган “шамсий тақвим”, ой фазаларининг муттасил ўзгаришини ифодаловчи “қамарий тақвим”, ой ва Ҳулкар юлдузининг ҳаракат йўналишидаги кесишув нуқталарини белгиловчи “тўғал ёки тўқуш ҳисоби”, ўлкамиздаги дарёлар сатҳининг кўтарилиб-тушишини кўрсатувчи “тошув ҳисоби”, экинларни экиш, парваришлаш ва ўриб-йиғиб олиш муддатларини ўз ичига олган “юз ҳисоби”, қушларнинг кузда иссиқ ўлкаларга қишлаш учун учиб кетиши ва кўкламда яна юртимизга қайтиб келишини кўрсатувчи “қуш қайи ёки долға ҳисоби” жуда машҳур бўлган. Бундан ташқари, халқимиз орасида “мучал ҳисоби”, “деҳқон ҳисоби”, “чорва ҳисоби”, “тўқсон ҳисоби”, “чилла ҳисоби”, “юлдуз ҳисоби”, “қамбар тўғал” ҳисоби ҳам амалда қўлланилган. Ана шу далилларнинг ўзи бизнинг аجدодларимиз қуёш ва ой манзиллари, юлдузлар ҳаракати, табиий ҳодисаларнинг рўй бериш сабаблари ва муддатларини кузатишга асосланган фенологик билимга эга бўлганликларини кўрсатади. Элнинг меҳнатига эш бўлиб келган наврўз байрами аجدодларимизнинг қадимги деҳқончилик маданияти, эзгуликни улуглаш ва яратувчилик ғоясига асосланган ҳаётбахш анъаналари асосида келиб чиққан.

Наврўз байрами айнан кўкламги тенгкунликда, қиш ва баҳор алмашиғида, бутун борлиқ уйғонадиган фароғатли дамда тантана қилинишининг муайян табиий-илмий асослари бор, албатта. Абу Райҳон Берунийнинг қайд қилишича, наврўз “бутун йил унга хизмат қиладиган бир вақтда, яъни баҳор ёмғирининг биринчи томчиси тушишидан гуллар очилгунича, да-

¹ Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-жилд. — Тошкент, 1968, 253-бет.

рахтлар гуллашидан мевалар етилгунича, ҳайвонларда шаҳват қўзғалишидан то насл вужудга келгунича ва ўсимлик униб чиқа бошлашидан такомиллашгунигача давом этган вақтда келади. Шунинг учун наврўз оламнинг бошланиши ва яратилишига далил қилинган”. Табиат ва жамиятдаги янгиланишни ўзида ажойиб тарзда мужассам этган наврўзи олам халқимиз дунёқараши ва бадиий тафаккурининг ҳар бир ютуғидан куч олиб, асрлар оша тўлишиб, янгиланиб, такомиллашиб келаверган.

Х асрнинг улуғ муаррихи Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахийнинг “Бухоро тарихи” номли асарида келтирилган бир далил наврўз байрамининг ёши тўрт минг йилдан ортиқроқ эканлигини исботлайди. Наршахий бухороликларнинг кўҳна удумларидан бири хусусида ҳикоя қилар экан, шундай ёзади: “Сиёвуш бу ерда (яъни Бухорода) ўзидан бир ёдгорлик қолдиришни истади. Шундай қилиб, у Бухоро ҳисорини бино қилди ва кўпроқ вақт ўша жойда турар эди. Кимлардир у билан Афросиёб ўртасида гап юргизди ва натижада Афросиёб уни ўлдирди ҳамда шу ҳисорда шарқий дарвозадан кираверишдаги “Дарвозаи ғўриён” деб аталувчи сомонфурушлар дарвозасининг ичкарисига дафн этдилар. Шу сабабли Бухоро оташпарастлари ўша жойни азиз тутадилар ва унга атаб ҳар йили наврўз куни қуёш чиқишидан олдин ўша жойда биттадан хўроз сўядилар. Бухоро аҳолисининг Сиёвушнинг ўлдирилишига бағишлаб айтган марсиялари ҳам бор бўлиб, у барча вилоятларда машҳурдир. Куйчилар унга мослаб куй тузганлар ва қўшиқ қилиб айтадилар. Қўшиқчилар уни “оташпарастлар йиғиси” дейдилар. Бу гаплар бўлиб ўтганига ҳозир уч минг йилдан ортиқроқ вақт ўтди”.¹

Агар хассос муаррих “ҳозир” деганида ўзи яшаган Х асрни назарда тутганлигини, ўша замондаёқ наврўзи олам “уч минг йилдан ортиқроқ” ёшга кириб қолганлигини эътиборга олсак, минг йиллар оша халқимиз маънавий дунёсини бойитишга хизмат қилиб келган бу фусункор шоидёна ўлкамизда тўрт-тўрт ярим минг йил давомида кенг нишонлангани маълум бўлади.

Наршахийнинг наврўз тарихига доир юқоридаги қайднома-

¹ Абу Бакр ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. — Тошкент, 1966, 28-бет.

си ишончли эканлигини тасдиқлайдиган яна битта далил бор. “Девону луготит турк”нинг муаллифи Маҳмуд Кошғарий “қаз” сўзига изоҳ бераётиб, қуйидаги маълумотни беради: “Бутун Моворауннаҳрни туркийлар ўлкаларидан деб ҳисоблаганлар. У Янкандан бошланади. Унинг бир оти Дизруйиндир. У сариқлигига кўра, мис шаҳри демакдир. Бу Бухорога яқиндир. Бу ерда Афросиёбнинг қизи - Қазвиннинг эри Сиёвуш ўлдирилгандир. Маъжусий-оташпарастлар ҳар йили бир кун бу ерга келиб, Сиёвуш ўлган жой атрофида йиғлайдилар. Моллар сўйиб, қурбонлик қиладилар. Сўйилган мол қонини унинг мозори тепасига тўкадилар. Уларнинг одатлари шундай”.¹ Бу ўринда ҳам Сиёвуш дафн этилган жойда ҳар йили наврўз куни ўтказиладиган анъанавий маросим тўғрисида сўз бормоқда. Бизнингча, Маҳмуд Кошғарий ҳам “ҳар йили бир кун” деганда айнан йилбошини назарда тутган.

Наврўз байрами Сиёвуш билан алоқадорлигининг боиси шундаки, қадимги аجدодларимиз мифологиясида Сиёвуш ўлиб-тирилувчи табиат тимсоли деб қаралган. Йилбоши шодиёналари ҳам маълум маънода, кузда рамзий маънода “ўлган” табиатнинг кўкламги “тирилиши”ни нишонлаш тантанаси ҳисобланган.

Чинлик муаррихлардан бири Вэй-Цзе қадимги самарқандликларнинг наврўзи ҳақида шундай ёзган: “Олтинчи ойнинг биринчи куни уларда йилбоши ҳисобланади. Ўша куни подшоҳ ҳам, халқ ҳам ўзларининг янги либосларини киядилар, соч-соқолларини олдиришади. Улар шаҳарнинг кунчиқар тарафидаги бир дарахтзор ёнидаги майдонда тўпланишиб, байрам қиладилар. Етти кун мобайнида моҳир тирандозлар от чоптириб туриб, ўз камонларидан нишонни мўлжаллаб ўқ отиш баҳсида қатнашадилар. Еттинчи кун нишон ўрнида олтин танга қўйилади ва ушбу нишонни бехато урган қирағай мерган бир кун шоҳлик қилиш ҳуқуқини қўлга киритади. Улар кўк тангрини мўътабар тутадилар ва унга ўз эҳтиромларини ифода этадилар. Айтишларича, илоҳий маъбуд еттинчи ойда ҳалок бўлган ва унинг суяклари йўқолганлиги боис бу маъбудга топинувчи одамлар ҳар йили ўша ойнинг бошида қора кийим

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит турк. 3-жилд. — Тошкент, 1960, 164-бет.

киядилар, далаларда ялангоёқ йиғлаб юриб, маъбуднинг ҳокини ахтарадилар. Еттинчи кун йилбоши байрамининг тантаналари ўз ниҳоясига етади”.¹

Наврўз байрами ўз таркибига бойчечак, лола, қизил гул, қизғалдоқ билан алоқадор “гул сайллари”, йилнинг охириги чоршанбасида ўтказилган “охир чоршанба” удуми, ариқ-зовурлар тозаланиб, янги боғлар барпо этиладиган “ҳашар” анъанаси, йилбоши арафасида қилинадиган “қозон тўлди” удуми, илк кўкламда далага биринчи марта кўш чиқариб, дон экиш одати-“шоҳ мойлар” маросими, етти хил дондан “наврўз гўжа” пишириш ҳамда етти хил кўкатдан кўк сомса тайёрлаш одати, арғимчоқ учиш, сумалак ва ҳалим тайёрлаш, варрак учирш, кўчқор, хўроз, туя уриштириш анъаналарини ҳам ўз ичига олган муҳташам миллий қадриятимиз саналади. Бу удум ва анъаналарнинг ҳар бири ўзига хос рамзий маъно касб этган бўлиб, замирида ажодларимизнинг эзгу тушунчалари ётади.

Наврўз байрами тантаналари қадим-қадимдан кўпқари, кўчқор уриштириш, хўроз уриштириш, туя уриштириш, кураш каби халқ ўйинларисиз ўтмайди. Йилбоши билан боғлиқ бу анъананинг тарихи жуда олис замонларга бориб тақалар экан. Қадимги Чин муаррихлари қаламига мансуб “Тан сулоласининг тарихи” деб номланган манбанинг Фарғона тавсифига бағишланган фаслида қуйидагилар битилган: “ҳар йили янги йил байрамида шоҳлар ва қабила сардорлари икки гуруҳга бўлинадилар. Ҳар тарафдан бир баҳодир ўртага чиқади ва олишадилар. Иккала томон қийқириқ ва шовқин-сурон билан ўз баҳодирини қўллаб-қувватлаб туради. Ботирлардан бирининг қўли баланд келгач, жангни тўхтатадилар ва шунга қараб келаётган йилнинг ҳосили мўл ёки камҳосил бўлиши башорат қилинади”.² Қадимги Ҳиндистонда ҳам ҳар йили баҳорда кўклам қуёшининг ғалабасини шарафлаш мақсадида камондан ўқ отиш мусобақалари ўтказилган экан. Наврўз байрамида кўчқор, туя ва хўроз уриштириш баҳсининг ўтказилиши аслида қут-барака ва мўл ҳосил тилаш ғояси билан боғланади. Хуллас, наврўз байрами суғорма деҳқончилик маданиятини яратган қадимги ажодларимизнинг мифологик тасаввурларидан

¹ Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948. - С.204.

² Толстов С.П. Древний Хорезм. - М., 1948. - С.282-283.

тортиб ҳозирги даврда ўз ижодий салоҳиятини эркин намоён этаётган юртдошларимизнинг бадиий тафаккуригача бўлган улкан маънавий қадриятлар силсиласини ўзида яхлит ҳолда жамлаган ҳаётбахш шодиёнадир.

Мамлакатимиз президенти И.А.Каримовнинг наврўзи олами умумхалқ байрами сифатида кенг нишонлаш тўғрисидаги фармони асрлар давомида инсониятни эзгу манзиллар сари чорлаб келган бу беназир анъанага яна қайта ҳаёт бахш этиди. Президентимизнинг асрий қадриятларни сақлаб қолиш ва ривожлантириш йўлидаги шундай мислсиз жасоратлари туфайли деярли унутилиш арафасига келиб қолган кўплаб анъана ва маросимларимиз қатори наврўз ҳам тикланиб, юртимизнинг барча сўлим гўшаларида меҳнат ва янариш шодиёнаси сифатида кенг кўламда нишонлана бошланди. Мамлакатимиз миллий истиқдолга эришганидан кейин кўплаб унутилаёзган қадриятларимиз қатори наврўз байрами ва у билан боғлиқ фольклор асарлари, удум ва анъаналар ҳам қайта тикланди. Азалдан чинакам халқона тантана сифатида байрам қилиб келинган наврўз ўзининг аслий қиёфасига қайтди. Зукко момоларимизу нуроний отахонлар хотирасида сақланиб қолган наврўз қўшиқлари, айтим ва ўйинлари яна кенг кўламда ижро этила бошланди. Чунки «мана шундай шукуҳли дамларда ҳар қайси инсон табиатдан баҳра олиб, оламга бағрини кенг очиб, ўз қалбидаги энг эзгу туйғу ва тилақларини, орзу ва умидларини юзага чиқариш, ҳаётга, ота-онаси, дўсту биродарларига бўлган меҳру муҳаббатини изҳор этишга интилади».¹

Юртимиз мустақилликка эришгандан кейин наврўз байрами халқимизнинг энг қутлуғ ва энг хосиятли кунларидан бири сифатида кенг тантана қилинмоқда. Наврўз байрамини тараннум этувчи асрий қўшиқлар баралла куйланиб, бу муборак шодиёна ҳаётимиз мазмунига айланди. Натижада аждодларимиз бадиий тафаккурининг сарчашмасидан баҳра олган халқ наврўзномаси — қўшиқ, лапар, айтим, олқиш каби турфа жанрлардан иборат наврўз фольклорининг жўшқин тўлқинлари бамисоли ўзанига қайтган дарёлар сингари мавжланиб-мавж-

¹ Каримов И. Энг қадимий, асл миллий, ғоят ардоқли байрам // Каримов И. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. 10. — Тошкент, «Ўзбекистон», 2002, 296-297-бетлар.

ланиб оқа бошлади. Назаримизда, наврӯз байрами ўз тарихий тараққиёти давомида ҳеч қачон бизнинг кунлардагидек қадр топиб, ғоятда кенг миқёсда нишонланмаган эди.

Миллий анъаналаримизни сақлаб қолиш ва халқимизнинг маънавий тикланишига замин яратиш йўлида фидойилик кўрсатаётган юртбошимизнинг сайъ-ҳаракатлари туфайли наврӯз байрамининг барча узвлари тикланиб, унинг қадимий анъаналари бугунги замондошларимиз томонидан яратилган бадий қадриятлар билан уйғунлашган ҳолда чинакам миллий байрамга айланди. Эндиликда бу байрам мамлакатимиздаги барча халқларни ўзаро бирлаштирадиган, меҳнатсеварлик ва яратувчанлик, тинчлик ва ҳурфикрлилик, серҳосиллик ва қут-барака, меҳр-мурувват ва эл-юрт ободончилиги ғоясини ташувчи умумхалқ шодиёнаси сифатида ўлкамизда кенг нишонланади. Зеро, ўз аجدодларининг маънавий қадриятларини қадрлаган халқнинг истиқболи ойдин бўлиши табиийдир.

БУГУН ЙИЛБОШИ — НАВРӢЗ

(наврӢз байрами тараннум этилган халқ кўшиқлари)

Асрлар бўйи эзгуликка ошно дилларга баҳорий янгилиниш, яратувчилик ва табиатнинг бокира гўзаллиги билан уйғунлашиш кайфиятини бахш этиб келган наврӢз байрами халқ оғзаки бадий ижодиёти асарларини куйловчи кўшиқчи, лапарчи, бахши-шоирларга ҳам бениҳоя улкан илҳом берган. Шу боис, халқ оғзаки бадий ижодиётида наврӢз байрами билан боғлиқ кўплаб кўшиқ, терма ва ашулалар юзага келган. Бундай тафаккур дурдоналарида йилбоши байрами бахш этган саодатли кунлар сурури мадҳ этилади. Қуйида наврӢз байрамида ижро этиб келинган қадимий халқ кўшиқларидан айрим намуналарни ўқийсиз.

ЖАРЧИЛАР ҚЎШИҒИ

Бор-ҳо,
Кел-ҳо,
Ҳамалим, ҳа,
Амалим, ҳа,
Сайл бейда,¹
Тезда етиб кел,
Ўйнагани кел,
Кулгани кел,
Тортишгани кел,
Беллашгани кел,
Келмасанг ҳам кел-о-о-о!

Бор-ҳо,
Кел-ҳо,
Ҳамалим ҳа,
Амалим ҳа,

¹ "Бейда" — бу срда.

Сайл бейда,
Тезде етиб кел,
Отда учиб кел,
Жойни топиб кел,
Сайлни топиб кел,
Куйлагани кел,
Суйлагани кел,
Кувнагани кел-о-о!

Жарчилар қичқирар,
Ҳо-ҳо-лаб чинқирар,
Бор-ҳо,
Кел-ҳо,
Эшитмадим, деманглар,
Эшитганлар кетманглар,
Сайл-томоша бошланур,
Кўрганлар дармонда,
Кўрмаганлар армонда,
Бор-ҳо,
Кел-ҳо...(1).

НАВРЎЗГА КЕЛ

Бор-ҳо,
Кел-ҳо,
Ҳамалим-ҳо,
Йўл қайда?
Йўл бейда,
Тезде чопиб кел,
Йўлни топиб кел,
Онанг билмасин,
Отанг билмасин,
Аканг билмасин,
Уканг билмасин,
Опанг билмасин,
Синглинг билмасин,
Куйлагани кел,
Наврўзга кел ҳо-о-о! (2).

САЙЛГА ЧОРЛАР

Енгил ел эсар,
Ҳамал ҳам келар,
Қуёш ҳам порлар,
Сайлга чорлар.

Наврӯз бу ёнда,
Сайл бу ёнда,
Ўйнагани кел,
Куйлагани кел! (3).

САЙЛДАН КЕЧ ҚОЛМАНГЛАР

Одамлару, одамлар,
Боғда битган бодомлар,
Эшитмадим деманглар,
Наврӯзни олқишланглар,
Сайлдан кеч қолманглар-о, ҳо-ҳой!

Бозорлар бўлсин тўкин,
Халқимиз экин экин,
Ҳунарманду косиблар,
Чевару ҳолвагарлар,
Барча-барчангиз бу кун,
Сайлдан кеч қолманглар-о, ҳо-ҳой!

Туну кун тенглашади,
Ҳамма бир мучал ошади,
Бахт келтирсин янги йил,
Севинчларга тўлсин дил,
Сайлдан кеч қолманглар-о, ҳо-ҳой! (4).

ЧОРЛОВ

Азал-азал наврӯзжон,
Байрамларнинг зӯрида,
Нуроний чол, кампирлар,
Тулар давра тӯрида,
Келинг наврӯз сайлига,
Сиз ҳам келинг майлига.

Наврӯз нишонаси бу,
Бобо деҳқон иш бошлар,
Эзгу ният билан у
Ерига уруғ ташлар,
Келинг наврӯз сайлига,
Сиз ҳам келинг майлига.

Бизнинг элда бу айём,
Сумалаксиз ўтмайди,
Ялпиз сомса ёпмасдан,
Азиз меҳмон кутмайди,
Келинг наврӯз сайлига,
Сиз ҳам келинг майлига.

Қизлар учар аргимчоқ,
Тақиб олган гул мунчоқ,
Боғу роғлар безанган,
Мисли сулув келинчак,
Келинг наврӯз сайлига,
Сиз ҳам келинг майлига.

Яйлов узра таралар,
Чўпон найин навоси,
Минг бир дардга даводир,
Тоғу тошлар ҳавоси,
Келинг наврӯз сайлига,
Сиз ҳам келинг майлига.

Даврани кенг олайлик,
Улкан кураш бошлайлик,
Пойгага от солайлик,
Ана улоқ ташлайланди,
Келинг наврӯз сайлига,
Сиз ҳам келинг майлига.

Товус мисол таралар,
Раққоса қиз ноз билан,
Ҳикмат баҳши куйлайди,
Думбирадай соз билан,
Келинг наврӯз сайлига.
Сиз ҳам келинг майлига (5).

ДОИРАНИ ЧАЛИНГ, ЖОН МОМО

Доирани чалинг, жон момо,
Ўйинга тушсин қиз бола,
Қиз боланинг сочига,
Ярашибди чучмома.

Сомса ёпдим ялпиздан,
Омонлиғ-е, сомонлик.
Юз наврӯзни ўтказган,
Момоларга берайлик.

Наврӯз куни, қизларжон,
Ўсма баргин терайлик.
Сочга тақиб гул-маржон,
Қошга ўсма қўяйлик (6).

НАВРҲЗ КЕЛДИ, ЁЗ КЕЛДИ

Наврӯз келди, ёз келди,
Турна келди, ғоз келди,

Ям-яшил чорбоғлардан
Булбулдай овоз келди.

Наврўз келди бу кеча
Пиширинг наврўзгўжа,¹
Гўжаси ширин момоларга,
Берайлик бир жуфт жўжа.

Гулгун экан куйлагинг,
Гулдай нозик билагинг,
Наврўз келди, гул келди,
Айтгин бўлса тилагинг.

Қалдирғоч қайиб учар,
Қанотин ёйиб учар,
Наврўзда қозон тўлса,
Элимизни бахт қучар (7).

БАҲОР КЕЛАР, ЁЗ КЕЛАР

Наврўз келди, ёз келди,
Турна келди, ғоз келди,
Қўшиқ айтган шу ёрдан,
Булбулдек овоз келди.

Ўрдак келар, ғоз келар,
Баҳор келар, ёз келар,
Иккимизни бир кўриб,
Ёниб² ўлсин ўзгалар (8).

¹ “*наврўзгўжа*” - халқимизнинг қадимий анъанасига кўра, йилбоши арафасида келаётган янги меҳнат мавсуми баракали, серҳосил келсин деган ниятда етти хил дондан тайёрланадиган махсус таом.

² “*ёниб*” - алам қилиб

КЕЛДИ НАВРЎЗ - НАВБАҲОР

Келди наврўз - навбаҳор,
Очилди гул-лолазор.
Ҳар шохида булбуллар,
Нола қилар зор-зор.

Зардолизор боққа кирсам,
Қизғалдоқлар очилибди,
Боққа кирган қиз-жувонлар,
Наврўзгулдек сочилибди.

Наврўзигул ранго-ранг
Рангин баҳоримдан салом,
Ўнг кўзимнинг гавҳари,
Гули баҳоримга салом (9).

КЎКЛАМ КЕЛДИ

Кўклам келди, ҳар ерлар,
Яшнар лола, гул билан.
Боғлар, бўстонлар тўлди,
Кумри-ю булбул билан.

Парча-парча булутлар,
Йиғилса ёғар ёмғир,
Элим хазинасига
Ҳар бир томчи гавҳар-дур.

Келса йилбоши - наврўз,
Олам гулистон бўлғуси,
Осмондан еру заминга,
Оби раҳмат ёғуси (10).

НАВРЎЗ “ЁР-ЁРИ”

Гул наврўз чечагида,
Беланчак бор, ёр-ёр.
Беланчакнинг бошида,
Келинчак бор, ёр-ёр.

Келинчакнинг йўлига,
Гуллар сочай, ёр-ёр.
Шу наврўзда суйганимга
Кўнглим очай, ёр-ёр.

Шунда олам мунаввар,
Бўлғусидир, ёр-ёр.
Севишганлар шўх қувнаб,
Кулғусидир, ёр-ёр (11).

ЙИЛБОШИ

Одамлар, ҳой одамлар,
Боғда битган бодомлар!
Эшитмадим деманглар,
Бугун байрам - йилбоши,
Сайлга, ҳо, сайлга.

Дехқон дала айланди,
Хўкиз шохи мойланди,
Омоч, мола, чўнка тиш,
Дехқонбобо шайланди.

Арпа, буғдой сепилсин,
Майса униб етилсин.
Дехқон иши ўнг келсин,
Омборлар донга тўлсин,
Янги йилда қут бўлсин,
Қозон тўла сут бўлсин.

Бугун байрам - йилбоши,
Йилбошига эл оши.
Ҳар рӯзгорнинг ҳиммати,
Паловми ё сут оши?!

Қатиқ оши, сут оши,
Қуноқ, бўтқа, сўк оши,
Шавла пишган илиқдек,
Кичирининг зўр моши.

Қўй гўштидан кулча бор,
Жўхоридан гўжа бор,
Момо, қуйинг гўжани -
- Товоқни тут ичгани...

Дехқон бобо, бўш келма,
Кузда санар жўжани.

Очлигимиз йўқ бўлсин,
Момо, қорин тўқ бўлсин,
Ризқимиз бутун бўлсин,
Умримиз узун бўлсин.

Омад бизга жўр бўлди,
Нозу неъмат мўл бўлди.
Бахтимизга тинч замон,
Давру даврон зўр бўлди.

Гул, лолалар очилсин,
Элу юртга сочилсин.
Доим тинч замон бўлсин,
Элу юрт омон бўлсин (12).

ОМОНЛИК, ҲЕЙ ОМОНЛИК

Анъанага кўра, ҳар йили кўкламда илк бор сумалакни та-
тиб кўраётган киши “Омонлик, омонлик, ҳеч кўрмайлик ёмон-

лик” деб, бу баҳорий неъматни жимжилоғи билан олиб еса
йил баракали келади деб умид қиладилар. Қуйидаги қушиқ
ҳам сумалакни илк бор татиб кўриш удуми билан боғлиқдир.

Омонлик, ҳей омонлик,
Етдик наврўзга.
Унутилсин ёмонлик,
Қут бер ризқ-рўзга!
Юртга тинчлик сўрайман,
Оламга чирой.
Шу айёмни қутлай деб,
Ундирдик бугдой.

Сумалак бир баҳона,
Ғанимат дийдор.
Шу урфимиз шоҳона,
Оқибатга ёр.

Замонга минг шукрим,
Етдик наврўзга.
Майса ўсибди дуркун,
Сурайлик кўзга (13).

ЭРТАГА НАВРЎЗ, ЭРТАГА

Даврага дедим, даврага,
Эртага наврўз, эртага,
Жиззахимнинг яхшилари,
Чиқаверинг ўртага.

Дугор чалиб чиқинглар,
Ғолибга-ғолиб чиқинглар,
Жиззахимнинг мадҳини,
Куйга солиб чиқинглар.

Бир томонда қорли тоғ,
Қорлар отиб ўйнаймиз.

Бир томонда наврўзой,
Гуллар сочиб ўйнаймиз.

Келинлар зулфи камалак,
Қизлар тақар жамалак,
Наврўзда элим қизлари,
Пиширадилар сумалак (14).

НАВРЎЗ ЙЎҚЛОВИ

Илгарилари наврўз сайлидан икки-уч кун аввал марҳумлар-ни зиёрат қилиш учун қабристонларга бориларди. Ҳар ким ўз яқинларининг мазорини хас-чўплардан тозалар, кексалардан бири марҳумлар ҳақиға дуо ўқигач, қуйидаги каби йиғи-йўқловлар айтилган:

Олмадан отлар қилай,
Баргига хатлар қилай,
Наврўз куни онажонимни,
Ўлтириб ёдлар қилай.

Ўйилсин ерлар, ўйилсин-а,
Ўртасидан бўлинсин-а,
Наврўз чоғи онажонгинам
Бойчечак бўлиб кўринсин-а.

Ўсмалар экким келади-ё,
Баргини тергим келади-ё,
Бугун наврўз, меҳрибонимни
Биргина кўргим келади-ё (15).

ЖАҚИДА, ҲАҚИДА, ҲАҚҚА

Омон, омон, омон-а,
Қандай бахтли замона,
Наврўзимнинг шуҳрати,

Кетти турли томона,
Жақида, ҳақида, ҳаққа,
Бақида, ҳақида, ҳаққа.

Гулим бору, гулим бор,
Боғимда булбулим бор,
Толейимдан ўргилай,
Зоминдайин элим бор,
Жақида, ҳақида, ҳаққа,
Бақида, ҳақида, ҳаққа.

Юртим бахтин куйлайман,
Қўлимда олтин созим,
Қўшиқ айтсам завқ билан,
Жаранглайди овозим,
Жақида, ҳақида, ҳаққа,
Бақида, ҳақида, ҳаққа.

Гул ўсар ўнг-сўлимда,
Бахт порлайди йўлимда,
Энди ўзбек халқининг
Тақдири ўз қўлида,
Жақида, ҳақида, ҳаққа,
Бақида, ҳақида, ҳаққа (16).

“СИР БЎЙИГА ЧИҚАЙЛИК”

Сир бўйига чиқайлик, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Гўжа оши ичайлик, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Янги йил - йилбошида, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Ўйин-кулгу қилайлик, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей.

Оҳ йилбоши, йилбоши, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Ана йилбоши, йилбоши, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Оҳ йилбоши, йилбоши, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Ана йилбоши, йилбоши, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей.

Йилбошида оллоҳдан, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Ризқ барака тилайлик, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Тўкин дастурхон учун, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Завқли меҳнат тилайлик, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей.

Бугдойимиз мўл бўлсин, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Гулистон гулга тўлсин, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Ўзбек элим уйида, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей,
Ҳар доимо тўй бўлсин, аҳай-аҳай-аҳай-ҳей (17).

КЕЛСА НАВРЎЗ, БЎЛСА НАВРЎЗ

Қизлар гулли рўмол ўрар,
Ўзларини қилиб кўз-кўз.
Замин янги куйлак кияр,
Келса наврўз, бўлса наврўз,

Омоч ҳайдар тиним билмай,
Деҳқон ила қўш ҳўкиз,
Насибамиз бутун бўлар,
Келса наврўз, бўлса наврўз (18).

НАВРЎЗЖОН, БУ ЙИЛГИ КЕЛИШИНГ БОШҚА

Тарихинг, таърифинг тилларда дoston,
Қуёш чарақлайди, мовийдир осмон,
Ҳофиз қўшиқ айтар, рақс этар жонон,
Севинч бағишлайсан кексаю ёшга,
Наврўзжон, бу йилги келишинг бошқа.

Бир ён катта кураш, бир ён кўпкари,
Аския, айтишув, ўланлар бари.
Янгаларнинг айтган авжли ёр-ёри,
Севинч бағишлайсан кексаю ёшга,
Наврўзжон, бу йилги келишинг бошқа.

Шоирларнинг айтар сўзи бўлиб кел,
Яйловларда қўю қўзи бўлиб кел,
Майли, гулбаҳорнинг ўзи бўлиб кел,
Севинч бағишлайсан кексаю ёшга,
Наврўзжон, бу йилги келишинг бошқа (19).

КЎП НАВРЎЗГА ЕТАРМИЗ

Наврўз келди, экайлик,
Оғоч-уғоч тикайлик,¹
Кутлаб қўчқор йикайлик,²
Улли³ ўтлар ёқайлик.

Улли ўтни натармиз,⁴
Қўзи кабоб этармиз,
Бу жонимиз соғ бўлса,
Кўп наврўзга этармиз (20).

ЮРТИМИЗДА НАВРЎЗ

Юртимда бугун Наврўз,
Кечалар мисли қундуз.
Шу бахтиёр элимда,
Ўйнаб-қулар ўғил-қиз.

Осмонимда камалак,
Жўш урар орзу-тилак.
Ўйин тушар жонона,
Сочларида камалак (21).

¹ “оғоч-уғоч тикайлик” - “дарахт-кўчат ўтқазайлик” маъносини англатади.

² “қўчқор йикайлик” - “қўчқор сўйиллик”.

³ “улли” - катта.

⁴ “натармиз” - нима қилармиз

НАВРЎЗ ОЛҚИШИ

Эски йил кетди,
Янги йил келди,
Дошқозонлар тизилсин,
Сумалаклар сузилсин.
Бугдойлар пишиб чош бўлсин,
Еганимиз ош бўлсин,
Элу юртимиз боғ бўлсин,
Риску рўзимиз тоғ бўлсин (22).

НАВРЎЗИ ОЛАМ КЕЛДИ

Эритиб тоғларнинг музин,
Яшнатганча ҳаёт ҳуснин,
Айтиб ширин-ширин сўзин,
Наврўзи олам келди.

Кўкликларга тўлиб ҳар ён,
Лабин очиб лола-райҳон,
Кувонишиб ҳар хонадон,
Наврўзи олам келди.

Ғимирлаб жумлайи жаҳон,
Булбул сайраб бийрон-бийрон,
Бойчечаклар маржон-маржон,
Наврўзи олам келди.

Томга чиқиб беланчаклар,
Ўсма эзиб келинчаклар,
Ҳаволаниб ҳалинчаклар,
Наврўзи олам келди.

Шод ўлкани гулга ўраб,
Мажнунтоллар сочин тараб,
Давримизни куйлаб-куйлаб,
Наврўзи олам келди (23).

НАВРЎЗИНГДАН, УКАЖОН, ЧИРОЙЛИК

Бойғалча гул очилди,
У баҳордан нишона,
Бинафша гул очилди,
У наврўздан нишона,
Гулларингдан, укажон, чиройлик,
Наврўзингдан, укажон, чиройлик.

Оқ бўз отим сой келди,
Сой ёқалаб ёр келди,
Бинафша гулни тақиб,
Гуллоладай ёр келди,
Гулларингдан, укажон, чиройлик,
Наврўзингдан, укажон, чиройлик.

Эшик олди жуфт терак,
Жуфт теракка сув керак,
Менинг деҳқон оғамга,
Гуллоладай ёр керак,
Гулларингдан, укажон, чиройлик,
Наврўзингдан, укажон, чиройлик.

Дарахт шохида булбул,
Булбул андоз қилади,
Бойғалча гулни тақиб,
Қизлар пардоз қилади,
Гулларингдан, укажон, чиройлик,
Наврўзингдан, укажон, чиройлик (24).

БУГУН НАВРЎЗ, ДЕЙДИ-Ё

Дейди-ё, дейди-ё,
Бугун наврўз, дейди-ё,
Эски ўпка-гиналарни
Қилма ҳаргиз, дейди-ё.

Дейди-ё, дейди-ё,
Гул сайлим, дейди-ё,
Бу кўнглимни кимга берсам,
Ўз майлим, дейди-ё.

Дейди-ё, дейди-ё,
Қўшиқ айтгин, дейди-ё,
Қўшиғингга бахтгинангни,
Қўшиб айтгин, дейди-ё.

Дейди-ё, дейди-ё,
Омон бўлинг, дейди-ё,
Пок меҳнату яхшилик
Томон бўлинг, дейди-ё.

Дейди-ё, дейди-ё,
Қувна, ишла, дейди-ё,
Хизматингни элингга
Сен бағишла, дейди-ё.

Дейди-ё, дейди-ё,
Хур қизиман, дейди-ё,
Хур қизининг доимо
Лафзи ҳалол, дейди-ё (25).

СУМАЛАК - КҮКЛАМ МЎЪЖИЗАСИ

(сумалак пишириш билан боғлиқ удумлар
ва маросим қўшиқлари)

Ўлкамиз илк кўклам чечакларининг анвойи бўйидан сархуш бўлган маъсуд кунларда юртимизда қадимий халқ байрами - наврўзи олам нишонланади. Халқимизнинг кўҳна қадриятларидан бири бўлмиш йилбошини сумалаксиз тасаввур қилиб бўлмайди. Ота-боболаримиз наврўзга тайёргарликни ҳам сумалак пишириш учун майса ундиришдан бошлаганлар. Наврўз бамисоли тан бўлса, сумалак унинг жони, уларни бир-биридан ажратиш мушкул. Аждодларимиз асрлар бўйи наврўз оқшоми катта-катта дошқозонларда сумалаклар қайнатиб, келаётган янги йил баракали, қутли ва серҳосил бўлишига умид бошлаганлар. Сумалак пишираётган онахонларимиз қадимий халқ қўшиқларини, байт-ғазалларни ва лапарларни айтиб, байрам файзига файз қўшишган.

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида яшовчи Шарофат Мурод Олим қизининг хотирлашларича, илгарилари сумалак пишираётганда қозонга буғдой майсасининг шарбатини солаётган момоларимиз:

Бувиларимизнинг оши ширин бўлсин,

Ризқу рўзимиз бутун бўлсин,

Уримиз узун бўлсин,

Тўрт кўз тугал кетайлик,

Муродимизга етайлик, - деб агар кўнгилдаги орзулари рўёбга чиқса, келгуси наврўзда яна элга сумалак қилиб беришни ният қиладилар. Сумалак пиширишдан аввал Биби Фотиманинг ҳақиға дуои фотиҳа ўқилади, ўчоқ бошида ис чироқлар эшиб ёқилади, исириқ тутатадилар. Айтишларича, шундай қилинса, сумалак пиширувчиларга Биби Фотиманинг ўзи бошқош бўлиб турармиш. Айни тонг маҳали сумалак қовлаётган

момоларнинг кўзи илинган пайтда Биби Фотима сумалакка беш панжасини урар, ана шунда у қиёмига етиб пишар экан. Шунинг учун сумалак пишираётган момолар унинг руҳидан мадад сурайдилар. Қозонга ёғ солаётганда ҳам:

*Худойим ўзи ёр бўлсин,
Биби Фотима мададкор бўлсин,
Қўлим ширин, юзим ёруғ бўлсин,
Йилбошимиз қутлуғ бўлсин,*

Сумалагимиз тотлик бўлсин! – деб яхши ният билдирилади.

Сумалак учун ундирилган буғдой майсасининг ширасини қозонга солаётганда аёллар қизил куйлак кийиб, бошларига қизил рўмол ўрайдилар, қулоқларига эса ял-ял ёниб турган қизғалдоқлардан тақиб оладилар. Шундан кейин тоғорадаги ширани қозонга сола туриб:

*Муродимиз ҳосил бўлсин,
Сумалагимиз қизил бўлсин,* – дейдилар.

Халқимиз орасида сақланган анъанага кўра, сумалак Биби Фотиманинг оши деб қаралганлиги учун уни илк даъфа жимжилоқ билан татиб курса, савоб бўлади, дейдилар. Шу боис, наврўз кунлари дастурхонга сумалак тортилганда кўклам неъматини биринчи марта татиб кўраётган пиру бадавлат отахонларимизу, табаррук онажонларимиз “*Ҳасан-Ҳусанларнинг таоми пишибди, янгилик. Илоҳим, ҳеч кўрмайлик-ёмонлик, ниятимиз омонлик. Илоҳим янаги йил, янаги ойларга ўйнаб-кулиб, бошимиз эсон, бағримиз бутун бўлиб етайлик!*” – дейишиб, жимжилоқлари билан татиб кўрадилар.

Баҳор байрамининг шоҳ таомини тайёрлаш анъанасининг тарихи жуда олис даврларга бориб тақалади. Ҳатто милоднинг I-II асрларида яшаб ўтган машҳур юнон олими Плутарх мидияликларнинг баҳорий удумлари тўғрисида ёзаркан, улар илк кўкламда буғдойдан махсус таом пиширганликларини алоҳида қайд қилиб ўтган. Ўрта Осиёда истиқомат қилган аждодларимиз ҳам бундан минг йиллар муқаддам кўкламни сумалак пишириш билан кутиб олганликларини XI асрнинг буюк олими Маҳмуд Кошғарий ҳам таъкидлаган эди. У ўзининг “Девону луғотит турк”, яъни “Туркий сўзлар луғати” номли асарининг

3-жилд, 253-саҳифасида “сума - ивигилган буғдой номи. У қури-тиб, туйилади. Сўнг ундан угра ош ва нон қилинади. Шарбат учун қилинган, ундирилган арпа учун ҳам бу сўз қўлланилади”, - деб ёзган.

Демак, “сумалак” лексемаси шарбат учун қилинган, ундирилган арпа ёки буғдой маъносини англатувчи қадимги туркий сўз бўлмиш “сума”дан келиб чиққан, сумалак пишириш удуми эса Ўрта Осиёда яшаган қадимги аجدодларимиз орасида ҳам кенг расм бўлган экан. Озар олими О.Набиевнинг маълумотларига қараганда, Шимолий Ҳиндистонда истиқомат қилган қадимги аҳолининг лаҳжаси - санскрит тилида буғдой маъносини англатувчи “сумани” сўзи бўлган. Демак, тилимиздаги дони олинган буғдой пояси “сомон” дейилиши ҳам бежиз эмасга ўхшайди.

Инглиз олимаси Мэри Бойснинг ёзишича, қадимги зардўштийлар эрта кўкламда келаётган йилнинг баракали бўлишини ният қилиб, муқаддас ўсимликлардан бирини туйиб, ширасини олганлар ва сувга оқизганлар. Ўша қандай ўсимлик эканлиги ва унинг номи нималиги маълум эмас. Аммо ана шу ўсимликнинг ширасини қадимги ҳиндлар “сома”, “Авесто”нинг битикчилари эса “ҳаома” деб аташган бўлиб, бу сўз “сиқиб олинган сув” маъносини англатаркан. Бинобарин, тилимиздаги “сиқмоқ” (яъни, «бирор нарсани эзиб, сувини чиқармоқ» маъносидаги) сўзи ҳам ана шу ўзакка боғланса ажаб эмас.

Қизиги шундаки, “Авесто” асотирларида тасвирланган улкан уммон - Ворукаша денгизининг ўртасида ўсадиган ҳаёт дарахтининг номи ҳам “Хома - Сома” деб талқин қилинади. Ўйлашимизча, сумалак пишириш анъанаси Шарқ халқларининг ҳаёт дарахти, табиатнинг баҳор фаслидаги рамзий уйғониши, ҳосилдорлик тўғрисидаги энг кўҳна эътиқодий ишончлари асосида келиб чиққан. Аждодларимиз сумалак пишириш воситасида ззгулик, яхшилик ва меҳр-мурувватни улуғлаганлар, табиатдан сиҳат-саломатлик ва мўл ҳосил тилаганлар.

Нақл қилишларича, ўтмишда деҳқонлар кўклам келиши олдиан етгита ёки ўн иккита идишга ҳар хил донли экинларнинг уруғини экиб, майсаларнинг кўкаришига қараб келаётган янги йил ҳосилининг чўғини чамалаганлар: агар донлар бир текис, беҳато чиққан бўлса, баракали йилдан нишона, яккам-дуккам

кўқарган майса эса камҳосил куздан дарак беради деб ўйлаганлар. Ҳосил миқдорини билиш, қайси экиндан барака келишини аниқлаш мақсадида ундирилган доннинг майсасидан йилбошига атаб сумалак пиширилган ва йилнинг серҳосил, тўкин-сочин, тинч-омон, қутлуғ бўлишига умид боғлаганлар.

Халқимизнинг сумалак пишириш билан боғлиқ қизиқарли удумлари бор. Ҳатто, сумалак учун ундирилган буғдой майсасини муқаддас билиш расмининг излари ҳам сақланиб қолган. Сумалак пишираётганда фарзанд кутаётган ёки бефарзанд аёлларга буғдой майсаси берилган, бу билан келаётган йилда фарзандли бўлишларига тилак билдирилган. Суннат қилинмаган болалар тезроқ улғайиб, вояга етишларига умид боғлаб, уларнинг чопонларининг этагига буғдой майсасини осиб қўйганлар. Сумалак тагига олмасин учун қозонга солинадиган тош ёки ёнғоқларнинг сонини белгилашда ҳам ўзига хос қадимий анъаналарнинг нафаси билиниб туради. Момоларимиз сумалак қайнаётган қозонга еттита тош ташлайдилар. Чунки “етти” дунё халқларининг энг сеvimли “сеҳрли” сонидир.

Биз ўлкамизнинг турли жойларида фольклор экспедицияларида бўлганимизда кексалар хотирасида сақланган ана шундай удум ва эътиқодларни, сумалак пиширишда амал қилинадиган одатларга доир маълумотларни тўплашга ҳаракат қилдик. Куйида халқимизнинг сумалак билан боғлиқ эътиқод ва ишончларидан айримларини эътиборингизга ҳавола қилмоқчимиз:

- Қишдан эсон-омон чиқиб олган одамлар бир-икки косадан буғдой йиғиб, ундириб, бир дошқозонда сумалак пишириб ейишса, бир-бирларига қариндошдек яқин бўлиб қолишади.

- Сумалак буғдойи ундириляётган уйга бегона кишиларни киритмайдилар. Таҳорат қилиб, покланган, кўнгли тоза одам буғдой ундириляётган хонага киради ва майсага сув сепеди.

- Кўкартирилган буғдой майсасини одамлар кўзига суртишади, “янгилик, яхшилик” деб тавоф қиладилар. Бу билан наврўздан бошланадиган янги йилда мўл ҳосил, юрт тинч-омон бўлсин, деб ният қилинади.

- Бефарзанд аёллар, боласи турмайдиган хотинлар, ўғли армияга кетган ёки оила аъзоларидан бири узоқ сафарда бўлган

оналар, бирорта жигари оғир касал бўлиб ётган аёллар сумалак майсасини чаккаларига тақиб, мушкуллари осон бўлишига умид қиладилар.

- Сумалак пишириладиган қозоннинг қулоғига майсадан “соқол” осиб қўядилар.

- Сумалак пишадиган куни ҳамма янги кийим кияди, янги либос кийишга имкони бўлмаган киши ҳеч бўлмаса бирорта оҳорли мато бўлаги билан бармоғини боғлаб қўйса ҳам савоб бўлади, дейдилар.

- Сумалак қилаётган момолар ундирилган бугдой майсасининг ширасини қизил рўмолдан сузиб олганлар ва ўзлари ҳам қизил қўйлак кийиб, шу рангдаги рўмол ўраганлар. Шундай қилинса, сумалак қиёмига етиб қип-қизариб пишар эмиш.

- Сумалак майсасининг суви қўни-қўшниларга, қариндош-уруғларга улашилади. Бу сувдан солинган қозонда пишган таом баракали бўлади, деб ўйлайдилар.

- Сумалакка солинадиган унни пиру бадавлат онахонлар элайдилар. Икки момо ун элаб бўлгач, супра устига дока ёпиб, ташқарига чиқиб кетадилар. Хона эшиги очик қолдирилади. Чунки сумалак Биби Фотиманинг оши, шунинг учун у уйга кириб, супра устидан айланса, ҳамманинг муроиди ҳосил бўлар экан.

- Сумалак шарбатини солишдан аввал дошқозонга ёғ солиб қиздирилади ва тузсиз хамирдан бўғирсоқ пишириб ис чиқарадилар.

- Сумалак пиширишдан аввал ўчоқ атрофида чироқ ёқади-лар, арвоҳларга ис чиқарилади.

- Дошқозон тагига ўтин қалаётган аёл кўнглида нимаики нияти бўлса, сумалак олдида айтса, орзуси амалга ошармиш.

- Нопок кишилар сумалак қайнаётган қозон атрофига яқинлаштирилмайди, мабодо таҳорат олмаган ёки нияти ёмон одам қозонга назар ташласа, сумалак топиб кетар экан.

- Фарзандталаб аёллар сумалак пишаётган қозон атрофини уч марта айланиб, ниятини айтсалар, муродлари ҳосил бўлади, дейдилар.

- Эгизак фарзанд ўстираётган аёллар ҳар йили сумалак пишириб, элга худойи берсалар, болалари эсон-омон улғаяр экан.

- Тонгга яқин сумалак қовлаётган аёлларнинг кўзини уйқу элитганда, осмону фалакдан учиб келган малойикалар қозон-

га туз ташлаб кетишаркан. Пинакка кетган момолар буни билмай қолишармиш. Сумалакка туз солинмаслигининг сабаби ана шунда.

- Сумалак пишираётганда ҳамма хурсандчилик қилиши, ҳеч ким бир-бирининг кўнглига озор бермаслиги керак.

- Сумалак пишаётган қозонга каттароқ мунчоқ, ёнғоқ ёки тош солинади. Сумалак сузилаётганда кимнинг идишига мунчоқ тушса, биринчи фарзанди қиз бўлади деб хурсанд бўладилар. Мободо тош чиқса - турмуши тошдек мустаҳкам, ёнғоқ чиқса - бамисоли ёнғоқдек сермағиз, яъни серфарзанд бўлади деб ният қиладилар.

- Сумалакни оила аъзолари баҳамжиҳат тановул қилишади. Агар у оз бўлса, ҳар ким жимжилоғи билан бир мартадан ялаб кўради. Шу боис халқ орасида *“сумалак — бир яламак”* деган нақл юради.

- Сумалак тарқатилгандан кейин яхши ният қилган аёллардан бири дошқозонни ювади. Сўнгра қозон ичидаги сувни бирор мевали дарахт тагига тўкадилар.

Сумалак пишириш удуми табиатнинг ўлиб-тирилиши, яъни кузда рамзий маънода “уйқуга” кетган ўсимликлар оламининг эрта кўкламда қайта жонланиши ҳақидаги қадимий халқ қарашлари асосида келиб чиққан чинакам халқона анъаналаримиздан биридир. Ҳар йили буғдой, арпа, тарик, жўхори каби донли экинларни ўриб-йиғиб олаётган деҳқон даласидаги охириги тутам ғаллани ўриб олишни ғоят табаррук иш, деб билган. Ўтмишда бу юмуш билан алоқадор **“обло барака”** деган алоҳида маросим бўлганлиги ҳам маълум. Деҳқонлар сўнгги тутам ғалланинг донини келгуси баҳоргача авайлаб асраганлар. Наврўз арафасида эса ҳосил чўғини чамалаш, келаётган йилда қайси экиндан барака топиш мумкинлигини тахмин қилиш, қайси дон камҳосил-у, қай бири серҳосил бўлишини аниқлаш мақсадида махсус идишларда турли донларни, яъни донли экинларнинг охириги тутам бошоғидан олиб қўйилган донларни майсалатганлар. Кейинчалик ўша донларни ундириб, майсасининг ширасидан таом тайёрлаш анъанаси юзага келган. Аждодларимиз сумалак пишириш орқали табиатдан мўл ҳосил, қут-барака, лалмикор ерда деҳқончилик қилувчилар эса қулай об-ҳаво, майсалар баравж ўсиши учун зарур бўлган ёғин-сочин сўраган-

лар, Сумалак пишириш табиатни эъзозлаш билан боғлиқ кўҳна эътиқодий қарашлар маҳсули бўлиб, деҳқончилик мавсуми бошланадиган қадимий халқ байрами – наврўзнинг шоҳ таомидир.

Сумалак пиширилаётган хонадон бамисоли тўйхонага ўхшаб кетади. Нуроний онахонлар қозон атрофида ўтиришиб, кўнгилларида яхши ниятлар билан қозон ковлаётиб, болаларга қўшиқ, топишмоқ, қадимий термаларни айтиб берадилар. Қиз-жувонлар ҳам дошқозон оловида чилдирмаларни қиздириб, ўйинкулгунни бошлаб юборадилар.

СУМАЛАКЖОН, СУМАЛАК

Сумалакжон, сумалак,
Яхшиликнинг белгиси,
Наврўзимга эш бўлган
Сен баҳорнинг элчиси,
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак.

Сумалакка йиғилар,
Катта-кичик, жамулжам,
Пишиб чиқса тотисанг,
Кўнгиллар қувнар бирам,
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак.

Дошқозонда сумалак,
Ковламаган армонда,
Бир-бирининг кўнглини
Овламаган армонда,
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак.

Сумалакка ўтин йўқ,
Қайда экан даласи,
Келмадими ҳашарга,
Кўни-қўшни, боласи?
Сумалакжон, сумалак,

Сумалакжон, сумалак,
Қиз боланинг рўмоли,
Қип-қизил гулли шойи,
Билсангиз, сумалакжон,
Барча овқатнинг бойи,
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак.

Наврўз келай деганда,
Бугдой ундириб қўйдик,
Меҳмон бўлиб келдингиз,
Сумалак қилиб қўйдик,
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак.

Сумалакни қилдик биз,
Болаларни йиғдик биз,
Қўни-қўшни, элу юрт,
Бир ҳовлига сиғдик биз,
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак.

Қора кўзли Қамарой,
Ўйин тушар мисли ой,
Сумалак бир баҳона,
Ўйнадик ботгунча ой,
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак.

Сумалакни пишириб,
Тўйиб-тўйиб едик биз,
Бунча ширин сумалак,
Унга қойил қолдик биз,
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак.

Ухлаганнинг кўзига,
Сумалакдан суртамыз.

Эрталабки тонгтача,
Барчамиз шўх ўйнаймиз.
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак.

Сен бўласан бугдойдан,
Мазалиқда асалсан,
Сени еса тузалар,
Бўлса ҳатто сил касал.
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак.

Олов момо қўйнида,
Етиласан, пишасан.
Катта қора қозонда,
Қайнаб-қайнаб тошасан,
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак.

Сумалакжон, сумалак,
Ширин жоним сенга ҳалак,
Тайёрлаймиз сени биз,
Кўни-қўшни, жамоат,
Сумалакжон, сумалак,
Сумалакжон, сумалак (1).

СУМАЛАК БЕРАР ДАРМОН

Лола гул алвон-алвон,
Сумалак берар дармон,
Сумалак етмай қолган,
Бир умр қилар армон.

Сумалагимиз пишади,
Қозонларга ёпишади,
Сумалак ей деганлар,
Кумурсқадай ёпишади.

Уй эгаси ухлаб қолар,
Қозон қайнаб чопишади,
Ийди-наврӯз — қутлуғ айём,
Уришганлар топишади.

Ёқинг, гулхан авжга минсин,
Жин-ажина қочишади,
Одам Ота, Мома Ҳаво,
Қут-барака сочишади (2).

СУМАЛАК

Сумалакжон, сумалак,
Мен сенга жоним ҳалак,
Сумалак қадим овқат,
Уни пишириб бериш,
Анъанавий бир одат.

Буғдойни аввал олиб,
Тахтага яйратамиз,
Ҳафталаб сувни сепиб,
Баҳордай яшнатамиз.

Тайёр бўлгач буғдойжон,
Янчиб-янчиб эзилар.
Суви сиқиб олиниб,
Дошқозонга солинар.

Яйраб-яйраб момолар,
Қозонни ковлаб турар,
Ўсма тортган қиз-жувон,
Шўх қўшиқ куйлаб турар.

Қора қошли қизалоқ,
Йўлларингга мен муштоқ,
Сумалак бир баҳона,
Мендан кетмагин йироқ.
Сумалаклар қўйибсиз,

Қиз-жувонни йиғибсиз,
Тўй ўчоқда ўт ёқиб,
Дошқозонлар осибсиз.

Сумалакка ун қўшинг,
Мен ўзим унни элай,
Сумалак пишиб чиққанда,
Тўйиб-тўйиб бир ялай.

Сен баҳорнинг элчиси,
Таомнинг биринчиси,
Мўл-кўллик даракчиси,
Сумалакжон, сумалак (3).

СУМАЛАКНИ БОШЛАДИК

Сумалакни бошладик биз, ё бисмилло,
Қозонга ун, ёғ ташладик, ё бисмилло,
Фотимани ёдга олиш қарздир бизга
Ҳар баҳорда сумалагим фарздир бизга.

Қозонимиз атрофида қирқ фаришта,
Шу сайлда қирқ фаришта ёрдир бизга,
Замон-замон аталгандир бу сермалак,
Доим бизга ҳамроҳ бўлсин қирқта малак (4).

ҲОСИЛИМИЗ МЎЛ БЎЛСИН

Сумалакжон, сумалак,
Мени сенга жоним ҳалак,
Баҳор ёмғирли келсин,
Ҳосилимииз мўл бўлсин,
Бефарзандга фарзанд бер,
Қаторимиз кўпайсин,
Золимларга инсоф бер,
Элу юртимиз тинч бўлсин! (5).

“АШШАДАРОЗИ” ЎЙИНИ

Қарийиб тўрт минг йилдан буён халқимиз дилини мунаввар туйгуларга тўлдириб келаётган наврўзи олам билан бўйдош қадимий анъаналардан бири сумалак пишириш билан алоқадор “Ашшадарози” ўйинидир.

Амударёнинг қуйи оқими соҳилларига хос бу қадимий ўйин Хоразм халқ театри анъаналарини ўрганган санъатшунос Т.Қиличев томонидан аниқланган. Олим 1974 йилнинг 10 ноябрида Тўртқўл туманидаги “Қирққизобод” жамоа хўжалигида яшовчи 70 яшар Биби момо Қозиевадан сумалак пишириш пайтида ўйналадиган **Ашшадарози** номли халқ ўйинининг этнографик тавсифи ва қўшиқларини ёзиб олган.

Маълум бўлишича, “Ашшадарози” ўйини (Бу ўйиннинг этнофольклористик тавсифи Т.Қиличевнинг “Хоразм халқ театри” (Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 70-75-бетлар) китобидаги маълумотлар асосида баён қилинади) сумалак пиширилаётганда ташкил этилган. Бунинг учун икки ярим - уч метрлар чамаси узунликдаги таёқнинг учидан ярим метрлар пастроғидан кичикроқ бир таёқчани қўндаланг қилиб боғланган. Тепа қисмида қўл шакли ҳосил қилинган ана шу таёққа узун бўйли бир аёлнинг куйлагини кийгизишган ва унинг учига бир рўмолни ҳам танғиб, одам бошига ўхшатиб қўйганлар. Узун бўйли ёғоч қўғирчоқнинг бошига хоразмча дузий дўппи кийгизиб, устидан оқ ипак рўмол ташлаганлар. Узун куйлакли бу қўғирчоқ **Ашшадарози** деб аталган. Аёллардан бири қўғирчоққа кийгизилган узун куйлакнинг ичига кириб олади-да, Ашшадарозини кўтариб, сумалак пиширилаётган жойга олиб борган.

Одатда сўзга чечан, халқ қўшиқларини маҳорат билан ижро эта оладиган аёлга Ашшадарози роли топширилади. У узун куйлакли сарвқомат қўғирчоқ - келинчакни кўтарганча даврага кириб борар экан, сумалак сайлига йиғилган аёллардан бири эркакча кийиниб ўртага чиқади-да, шундай қўшиқ бошлайди:

*Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,*

*Ўн бармоғини ўйнатиб,
Боққан онангга бир салом!*

Шунда Ашшадарози аввал сумалак сайлига бош-қош бўлиб турган табаррук момоларга, каххудо-хайвониларга, сўнгра барча давра аҳлига таъзим қилиб, салом солади. Қиз-жувонлар унинг тавозе билан эгилиб салом беришини зўр хурсандчилик билан олқишлайдилар. Эркакча кийинган хотин билан Ашшадарози ролини бажараётган аёл ўртасидаги айтишув эса давом эттирилади.

Этнофольклористик кузатишлар шуни кўрсатдики, “Ашшадарози” Хоразм воҳасида, шунингдек, Амударёнинг ўрта қисми соҳилларига яқин қишлоқларда анъанавий тарзда ижро этиб келинган ритуал ўйинлардан бири экан. Халқ орасида “Ашшадарози” ўйини ташкил қилинмаса, сумалак қиёмига етиб пишмайди, сабаби хотин қизларнинг пири Биби Фоти-ма сумалакка бош-қош бўлмайди” деган инонч мавжудлиги ҳам бу ўйин ҳосилдорлик култи ва қут-барака билан боғлиқ рамзий маънога эгаллигини кўрсатади.

Бизнингча, **Ашшадарози** ўйининг тарихий илдизлари “Авесто”да олов ҳамда эзгулик тимсоли сифатида талқин қилинган илоҳа Ашани шарафлашга бағишланган қадимги баҳорий удумлар билан алоқадор.

Маълумки, “Авесто”да эзгу сўз, эзгу ўй ва эзгу амал улғланган бўлиб, дунёда ҳақгўйлик ва собит эътиқод билан яшган кишилар ҳақ марҳаматига сазовор бўлади деб қаралган. Зардуштийлик мифологияси талқинига кўра, рўйи заминдаги ҳаётнинг боқийлиги ва кишилар турмушининг фаровонлигини таъминлаб турувчи эзгу кучлар мавжуд. Улар одамларни ҳар хил хасталиклардан халос қилади, ёвуз кучлар хуружидан сақлайди ва эзгу мақсад билан ният қилганларни муродида етказди деб тасаввур қилинган. Хусусан, “Авесто”да ер юзидаги абадий ҳаётнинг тартиботини бошқариб турувчи **Аша** (баъзи манбаларда **Аши** тарзида ҳам ёзилган бўлса-да, биз таниқли инглиз авестошуноси М.Бойснинг фикрини қувватлаб, бу илоҳа номини **Аша** кўринишида ёзиш тарафдоримиз) одамларга тансиҳатлик, узоқ умр, фаровонлик ва қут-барака бахш этувчи эзгу илоҳа сифатида тасвирланган.

Аша тўғрисидаги қадимий тасаввурларнинг юзага келиш тарихи, ўзига хос мифологик табиати ва зардўштийликдаги талқинлари хусусида тўла маълумот берувчи илмий тадқиқотлар яратилган бўлмаса-да, “Авесто”нинг турли қисмларида бу эзгу илоҳа билан боғлиқ халқ қарашларини акс эттирувчи кўплаб лавҳалар мавжудлиги, шунингдек, “Орд яшт” деб аталган ўн еттинчи яшт эзгу тақдир ва бахт тимсоли Ашага бағишланган алқовлардан иборатлигининг ўзи омад, барака ва эзгу ниятни ўзида мужассамлаштирган бу афсонавий образ “Авесто” мифологиясида муҳим ўрин тутганлигини кўрсатади.

Зардўштийларнинг қадим аждодлари қуёш ҳаракати, табиат ўзгаришлари ва йил фаслларининг муттасил ўрин алмашиб туриши, хуллас, оламдаги ҳаётни ўз измига солиб турувчи бир муқаддас куч бор деб ўйлаганлар. Бу илоҳий қудратнинг мифологик тимсоли “Авесто”да *Аша* сўзи билан ифодаланган. Аждодларимиз адолат, садоқат, ҳақгўйлик, жасорат каби хусусиятлар ҳам инсон вужудига *Аша* томонидан сингдирилишига ишонганлар ва бу эзгу илоҳа ҳақиқа қурбонлик маросимлари ўтказиб, уни шарафловчи алқов матнларини ижро этганлар.

“Авесто”да *аша* тушунчаси ҳақиқат, эзгулик, ҳалоллик маъноларини ташийди ва риёкорлик, ёлгон, фисқу фасод каби инсон табиатини бузадиган хусусиятларга қарама-қарши қўйилади. *Аша* сўзининг маъноси хусусида ҳам қизиқарли фикрлар билдирилган. М.Бойснинг ёзишича, “*аша* сўзини айнан таржима қилиш қийин, чунки бу сўз матнда ифодаланган мазмундан келиб чиқиб, турлича изоҳланади. Масалан, моддий олам ҳақида сўз юритилганда *тартиб*, ахлоқий масалаларга доир матнларда қўлланилганда эса *ҳақиқат*, *адолат*, *солиҳ* маъноларини англатади”. “Жаҳон халқлари мифлари” қомусидаги “Аши” мақоласининг муаллифи Л.Лелековнинг фикрича, бу мифологик персонаж омад ва тўкин-сочинлик тимсолидир. И.М.Стеблин-Каменский эса рус тилига таржима қилган “Орд яшт” алқовидаги айрим тушунчаларга изоҳ берар экан, XVII-яшт эзгу бахт-саодат илоҳаси *Аша*га бағишланганлиги, бу сўз лисоний-этимологик жиҳатдан олов култи билан боғлиқ *Ар-Ту* лексемасига алоқадорлигини қайд қилади.

“Орд яшт” алқовида Ашанинг сарвқомат гўзал аёл, куч-қудрат соҳибаси сифатидаги тимсолий қиёфаси тасвирланган

бўлиб, одамларга жисмоний қувват, қут-барака, саломатлик бахш этувчи бу эзгу илоҳа шундай эъзозланади. “Авесто” мифологияси талқинича, *Аша* эзгулик кучларининг соҳиби Ахура Мазда билан Спента-Армаитининг қизи, Сраоша, Рашну, Митраларнинг синглисидир. Кўнглида бирор орзуси бор киши сут қўшилган муқаддас неъмат-хаома тайёрлаган ва қўлида барсман новдаларини тутганча эзгу ўй, эзгу сўзу эзгу амал билан баралла овоз ила қут сўраб Ашани алқаган. Кимда-ким шарафнок Ашанинг номини эзгу мақсад билан тилга олса, ширин сўз ва пок дил билан эъзозласа ҳақиқат соҳибаси унга эш бўлиши муқаррар деб қаралган.

“Ўлмас малакларга сингил” бўлган эзгу илоҳа Аша ҳақиқат ва яхшилиқни улуғловчи ҳар бир кишига мададкор. Яштда ай-тилишича, Аша эш бўлган зотларнинг отлари юлдузни кўзлаб гуркирайди, омад ёр бўлган соҳиби саодатларга ҳеч қандай ёвуз куч ҳам, гаразгўй душман ҳам дахл қилолмайди. Ашага топинганларнинг рўзгоридан қут-барака аримайди, экини се-рҳосил, чорваси бўлиқ, эл-юрти обод ва безавол бўлади. Чунки ҳамду шарафга муяссар бўлган бу илоҳанинг ўзи ҳам бе-ниҳоя гўзал: кўркам юзли Аша элу юрт узра нурин сочиб, роҳат улашади. Эзгу Аша қай уйга қадам ранжида қилса, унда авлод томири узилмаслиги тайин.

Авестошунос олима М.Бойс наврўз байрамининг келиб чиқиши кўркам ва гўзал юзли илоҳа Аша тимсолида мужассамлаштирилган эзгуликни улуғлаш ғояси билан боғлиқлиги ҳақида шундай ёзади: “Унинг (яъни наврўз байрамининг - М.Ж.) авесточа номи бизгача етиб келмаган. Кўклам келиши Аша-Вахишта ва оловга бағишланган байрам сифатида қадимдан тантана қилиб келинганлигига асосланган Зардўшт бу шодиёнани баҳорий тенгкунликда нишонлашни урф қилган. Етти байрамнинг энг сўнгги тантанаси сифатида у дунёнинг охирги кунини, яъни Аша батамом ғалаба қиладиган кунни англатган. Шу билан бирга ўтаётган йилнинг охирги куни айни вақтда боқий ҳаётнинг янги куни ҳам эди. Бу байрам йилнинг Ахурага тааллуқли мавсуми-ёзнинг бошланиши ва ёвуз Рухнинг ҳар йил эрта кўкламдаги мағлубиятидан далолат берарди” (қаранг: **Бойс М.** Зороастрийцы. Верования и обычаи. - М.: Наука, 1987. - С.45).

Демак, ёруғлик ва яхшилик рамзи Ахура Мазда яратган эзгу илоҳа Аша ҳамда олов шарафига бағишлаб ўтказилган қадимий баҳор байрамининг аجدодларимиз томонидан анъанавий тарзда ўтказиб келиниши асосида умумхалқ байрами-наврўзи олам келиб чиққан. Зеро, ўзбек халқ афсоналарида ҳам наврўзнинг пайдо бўлиши қуёшнинг чиқиши, оловнинг кашф этилиши ҳамда кўкламнинг бошланиши билан боғлаб тасвирланиши ҳам бежиз эмас. Чунки бу байрам олов ва қуёш ҳомийси, эзгулик рамзи Аша номи билан боғланган бўлиб, қиш, совуқ, зулмат билан алоқадор ёвузликнинг рамзий мағлубияти, баҳор, иссиқлик ва рўйи заминда ҳаётнинг жўш уриши, нурли кунлар ғалабаси ифодасидир.

Бинобарин, “ашшадарози” ўйини ҳам эзгу илоҳа Аша ва олов шарафига ўтказилган қадимий баҳор байрами, яъни йилбоши шодиёналари тизимидаги рамзий ўйинлардан бири бўлиб, серҳосиллик ва қут-барака тилаш ғоясини ўзида муҷассамлаштирган удумдир. Фикримизни исботлаш учун қуйидаги далилларни келтирамиз:

Биринчидан, анъанага кўра, “Ашшадарози” ҳар йили кўкламда, сумалак пишираётган аёллар даврасида ташкил этилган. Бу ўйиннинг ташкил қилиниши қадимдан рамзий маънога эга бўлиб, сумалак қиёмига етиб пишиши учун бу ўйинни кўпчилик бўлиб ижро этишган. Бу эса “Ашшадарози” ўйини тарихий-генетик жиҳатдан рамзий маъно касб этганлиги ҳамда йилбоши тантаналари тизимидаги бу анъанавий ўйин ҳосилдорлик инончларига алоқадор тасаввурлар асосида юзага келганлигини кўрсатади.

Иккинчидан, наврўз удумлари тизимига мансуб бўлган бу ўйин номини билдирувчи **Ашшадарози** атамасининг этимологик асоси ҳам “Авесто”нинг “Орд яшт” алқовида шарафланган эзгу илоҳанинг номи, яъни **Аша** лексемасига алоқадордир. Хоразм шевалари лексикасида **ашшадараз** сўзи мавжуд бўлиб, тилшунос Ф.Абдуллаевнинг изоҳлашича, Урганч, Хива ва Хонқада бу сўз **қўғирчоқ ўйини** ва **ҳаддан ташқари новчо** маъноларида қўлланилади.

Ашшадарози сўзи Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида ҳам қайд қилинган бўлиб, 1930 йилда туғилган Шарофат Мурод Олим қизининг айтишича, **қўғирчоқ**

маъносини билдиради. Гарчи бу қишлоқда сумалак билан алоқадор бу қадимий ўйин ҳақидаги маълумотлар сақланиб қолмаган бўлса-да, шева лексикасида *ашшадарози* сўзининг мавжудлиги ҳам йилбоши байрамининг удумлари тизимига мансуб бу рамзий ўйиннинг тарқалиш ареали бирмунча кенгроқ бўлган деб хулоса чиқаришга асос беради.

Бизнинг фикримизча, аслида икки лисоний узвдан ташкил топган *Ашшадарози* атамасининг биринчи қисми, яъни *ашша* сўзи “Авесто”даги эзгу илоҳа *Аша* (ёки *Аши*)нинг айнан ўзи бўлиб, *дароз* эса *новча*, *узун бўйли*, *сарвқомат* маъноларини англатади. Шунга кўра, *Ашшадарози* атамаси *сарвқомат илоҳа Аша* деган маънони билдиради деб ҳисоблаймиз.

Зеро, “Орд яшт”да ҳам туғма оқил зот сифатида таърифланган Ашанинг сарвқоматлиги, қадду қомати кўркамлигига алоҳида урғу берилган: “О, Аша, *тангриберган*, *бошқарарсан туриб ғоз*, *борлиқнинг улуғ чархин*”.

Учинчидан, “Ашшадарози” узун куйлак кийган аёл сувратида тасаввур қилинган ва сумалак сайлида ана шундай ёғоч кўғирчоқни кўтариб олган бир аёл унинг номидан кўшиқ айтган. Бинобирин, “Орд яшт” талқинича, эзгу Аша “Ахуранинг қизи бўлиб, ўлмас малаклар сингил деб билган зот”дир.

Тўртинчидан, “Ашшадарози” ўйинининг ижро этилиши сумалак пишириш жараёни билан бевосита боғлиқ бўлиб, то кўёш чиққунига қадар давом этган. Бу эса мазкур ўйин олов ва кўёш тимсолини ўзида мужассамлаштирган Аша образи билан алоқадорлигидан далолат беради.

Назаримизда, қадимда эзгу илоҳа Ашадан қут-барака тилаш мақсадида унинг ҳақиға қурбонлик қилиш маросимлари ўтказилган ва ана шу маросимларда буюк куч-қудрат соҳибаси сифатида эъозланган бу сарвқомат илоҳанинг юз кўрсатиши, яъни унинг мурувватига эришиш ниятида уни шарафловчи алқов сўзларини айтиб, турли хил рамзий амаллар бажарилган. “Ашшадарози” ўйинида бошига ҳарир рўмол ташлаб олган кўғирчоқ-қизга кўшиқ орқали мурожаат қилаётган “йигит” ундан юзини, қадди-бўйини кўрсатишини сўраб мурожаат қилиши ҳам ана шу қадимий ритуалларнинг ўйин ҳаракатига кўчган кўринишидир.

Юқоридаги таҳлиллардан шундай хулоса чиқариш мумкин-ки, мамлакатимиз ҳудудида қадим замонларда шаклланган

юксак деҳқончилик маданияти ҳосилдорлик култи ва қут-барака тилаш билан боғлиқ мифологик инончларга асосланган кўплаб аграр маросим ва анъаналарнинг юзага келишига ҳам замин ҳозирлаган. Табиатнинг баҳорий янгилиниши ва баракали меҳнат мавсумининг бошланишини нишонлаш тантанаси-наврўз байрамининг тарихий асослари ҳам қадимги аждодларимизнинг сув, ҳаво ва тупроқни эъзозлаш билан алоқадор қадимий анъаналарида ўз ифодасини топган ҳосилдорлик ғоялари, қуёш ва оловни боқий ҳаёт манбаи сифатида қадрлаш билан боғлиқ удумлари ҳамда самовий тартибот соҳиббаси бўлган эзгу Ашани шарафлаш мақсадида ўтказилган мавсумий маросимларга бориб тақалади. Наврўз байрами тарихининг зардўшгийлик даврида илоҳа Ашага бағишланган маросимлар йилбоши тантаналари тизимининг муҳим узвларидан бири ҳисобланган.

Кенг омма томонидан ҳар йил кўкламда эзгулик тантанаси сифатида анъанавий тарзда ўтказиб келинган наврўзи олам байрамининг кўл асрлик тадрижий ривожидавомида унинг таркибидаги баъзи удумлар такомиллашиб, айримлари йўқолиб, халқимизнинг юксак эстетик салоҳиятини ўзида намоён этган янги узвлар билан бойитилган. Ана шу этнофольклорий жараённинг тарихий-тадрижий ривожидавомида йилбоши байрамининг келиб чиқишига асос бўлган энг қадимий маросимлардан бири-эзгу илоҳа Аша ҳамда олов (қуёш)ни шарафлаш билан боғлиқ ритуаллар ўзининг дастлабки мифологик моҳиятини йўқотиб, наврўзнинг шоҳ таоми-сумалак пишириш анъанаси тизимидаги халқ ўйинларидан бири сифатида бизнинг кунларгача сақланиб қолган.

Халқимизнинг сумалак сайли удумида қайд қилинган “Ашшадарози” ўйини ҳам “Авесто”да улуғланган эзгу илоҳа Ашани эъзозлаш, ундан қут-барака тилаш, оловни мўътабарлаштириш ҳамда келаётган янги йилнинг ҳосили мўл бўлишини таъминлаш мақсадида ўтказилган қадимий маросимлар асосида келиб чиққан.

“Ашшадарози” ўйини пайтида қуйидаги лапар-қўшиқ айтилган:

Кайвони:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Ўн бармоғини ўйнатиб,
Қизил тилини сўзлатиб,
Боққан онангга бир салом.

Йигит:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам.
Бошингни кўрсат манга,
Рўмоллар олай санга,
Ман кетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

“Ашшадарози”:

Бошимни кўрсатмайман,
Рўмоллар олмайманам,
Маломатга қолмайманам,
Кетсанг бошим садоғаси.

Йигит:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Бурнингни кўрсат манга,
Олтин аравак¹ олай санга,
Ман кетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

“Ашшадарози”:

Бурнимни кўрсатмайман,
Олтин аравак олмайманам,
Маломатга қолмайманам,
Кетсанг бошим садоғаси.

Йигит:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,

¹ “аравак” - бурунга тақиладиган қадимий тақинчоқ.

Бўйингни кўрсат манга,
Зар куйлақлар олай санга,
Ман кетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

“Ашшадарози”:

Бўйимни кўрсатмайман,
Зар куйлақлар олмайманам,
Маломатга қолмайманам,
Кетсанг бошим садоғаси.

Йигит:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Бармоғингни кўрсат манга,
Олтин узук олай санга,
Ман кетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

“Ашшадарози”:

Бармоғимни кўрсатмайман,
Олтин узук олмайманам,
Маломатга қолмайманам,
Кетсанг бошим садоғаси.

Йигит:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Қулоғингни кўрсат манга,
Олтин сирға олай санга,
Ман кетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

“Ашшадарози”:

Қулоғимни кўрсатмайман,
Олтин сирға олмайманам,
Маломатга қолмайманам,
Кетсанг бошим садоғаси.

Йигит:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Оёингни кўрсат манга,
Муза ковуш олай санга,
Ман кетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

“Ашшадарози”:

Оёғимни кўрсатмайман,
Муза ковуш олмайманам,
Маломатга қолмайманам,
Кетсанг бошим садоғаси.

Йигит:

Ашшадарози меварам,
Вақти намози беварам,
Қўлингни кўрсат манга,
Билозик¹ олай санга,
Ман кетаман шаҳри Қўқон,
Мандан нишон қолсин санга.

“Ашшадарози”:

Қўлимни кўрсатмайман,
Билозик олмайманам,
Маломатга қолмайманам,
Кетсанг бошим садоғаси (6).

¹ “*бيلوزيک*” - билакузук

ҲАЛИНЧАКДА КЕЛИНЧАК

(наврӯзда ҳалинчак учиш удуми билан боғлиқ қўшиқлар)

Наврӯз байрамининг ўзига хос анъаналаридан бири — ҳалинчак учиш удумидир. Бу одат халқимизнинг энг қадимий қадриятларидан бири бўлиб, унинг келиб чиқиши ҳам бевосита наврӯз байрамининг шаклланиши билан боғлиқдир. Зеро, улугъ юртдошимиз Абу Райҳон Берунийнинг "Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар" асарида келтирилган қуйидаги афсона ҳам шу фикрни тасдиқлайди: "Жамшид ўзига арава ясаттириб олгач, ўша кун аравачага чиқди. Жинлар ва шайтонлар уни ҳавога кўтариб, бир кунда Дунбованддан Бобилга олиб бордилар. Одамлар бу ажойиб воқеани кўргач, ўша кунни ҳайит қилдилар ва Жамшиднинг аравачада учишига тақлид қилиб, арғимчоқларда учдилар" (Абу Райҳон Беруний. Танланган асарлар. 1-том. — Тошкент, 1968, 255-бет).

Демак, ҳалинчак учиш удуми қиш фасли ўз ниҳоясига етиб, фарахбахш кўклам бошланадиган ажиб фаслнинг фаройиб анъаналаридан бири сифатида юзага келган. Унинг келиб чиқиши наврӯз билан боғлиқлиги эса маъқул ўйин ҳолатида қадимийлигидан далолат беради.

Ҳалинчак учиш ўйини халқимиз томонидан асрлар мобайнида авайлаб-асраб келинган азалий қадрият эканлигини XI асрда яшаб ижод қилган машҳур тилшунос олим Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғотит турк" номли асарида келтирилган бир маълумот ҳам тасдиқлайди. У ўша даврда аждодларимиз орасида урф бўлган "йалнгу" номли ўйинни тавсифлаб, қуйидагиларни ёзган эди: "бу жориялар ўйнайдиган бир хил ўйин номи. Шундайки, арқоннинг икки учи бир дарахтга ёки устунга боғланади, сўнг уларнинг бири арқон ўртасига ўтиради — оёқларини сакратиб, баъзан юқори, баъзан қуйи тушиб учади" (Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. 3-том. — Тошкент, 1963, 390-бет).

Анъанага кўра, байрам кунлари қиз-жувонлар тўпланишиб,

боғ сайрига чиққанлар. Азим ўрикларнинг бақувват шохларига арқон ташлаб, арғимчоқ — ҳалинчаклар ясалади, ҳамма навбати билан арғимчоқ учади. Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи Яхшигул момо Мулла Ниёзберди қизининг айтишича, кимки наврўзда арғимчоқ учса, йил бўйи билиб-билмай қилган гуноҳлари тўкилармиш. Шу боис, кекса момолар ҳам *"Арғимчоқ учсак, савоб бўлади! Оғир-лигимиз ерга тўкилади, қушдек енгил бўламиз!"* — дейишиб, ҳазил-ҳузул билан арғимчоқ учишган. Набиралари эса *"момо-мизнинг ёшига етайлик"* деган эзгу ниятда арғимчоқнинг ипидан тутиб ҳаракатлантирадилар.

Турмушга чиқмаган қизлар, фарзанд кутаётган келинчаклар арғимчоқни баландлатиб, ҳаволатиб учишга ҳаракат қиладилар. Улар ҳар гал шўх кулгу билан ўрикнинг энг баланд шохидаги оппоқ гуллар орасидан эндигина бўртиб чиққан япроқни узиб олишга интиладилар. Фольклоршунос олим О.Сафаровнинг аниқлашича, гўё арғимчоқ участкан келинчак дарахт учидан япроқ узиб ололса, жамики ўйлаган ниятларига етаркан (Сафаров О. Ўзбек халқ болалар поэтик фольклори. — Тошкент.: Ўқитувчи, 1985, 92-бет).

Арғимчоқ учиш удуми наврўзимизнинг ўзи каби ўта қадимий анъаналар сирасига киради. Минг йиллар давомида наврўзнинг кўрки бўлиб келган бу удум бизнинг кунларимизда янгича чирой, кўрк касб этмоқда. Наврўз байрами билан боғлиқ қадимий удумлар тикланаётган ушбу саодатли даврда халқимизнинг арғимчоқ учиш анъанаси билан боғлиқ хилма-хил кўшиқлари ҳам баралла янграши табиийдир.

ҲАЛИНЧАГИМ, ҲАЛИНЧАК

Ҳалинчагим, ҳалинчак,
Ҳалинчакда Хадича,
Ҳалинчакда учайлик,
Куч-қолимиз етгунча.

Ҳалинчагим, ҳалинчак,
Қизлар бўлар куйинчак,

Ҳалинчакда учмаган
Бола бўлар етимчак.

Ҳалинчак, ҳо, ҳалинчак,
Учавергин келинчак.
Қошга ўсма ярашар,
Қўш чаккага бойчечак.

Қирга қўйни қўйдингми?
Сутдан тўйиб ичдингми?
Норни¹ уйга жўнатиб,
Ҳалинчакда учдингми?

Бекка чопон бичдингми?
Тушга айрои ичдингми?
Бекни сойга жўнатиб,
Қўшиқ айтиб учдингми?

Тонгда шамол эсганда,
Ҳалинчакда учдингми?
Ҳалинчакда учган сўнг,
Қушдай бўлиб учдингми?

Қизгина, ҳо, қизгина,
Учгин сен ҳалинчакда,
Уйқинг бузсин ҳар доим,
Ҳамроҳинг беланчакда.

Ҳалинчак уч Хадича,
Сен бўласан келинчак.
Эрта-индин уйингда,
Толдан бўлар беланчак.

Беланчакда “инга”лар,
Сенинг боланг келинчак,
Унга совға қилиб бер,
Ўзинг учган ҳалинчак (I).

¹ “нор” - бу ўринда, “келинчакнинг ёри, эри” маъносига.

ҲАЛИНЧАК

Ҳалинчак, ҳо, ҳалинчак,
Ҳалинчакда келинчак,
Салтлигини соғинган-о,
Келинчаклар куйинчак.

Ҳалинчак, ҳо, ҳалинчак,
Учавергин келинчак.
Кўзга сурма ярашар,
Қўш чаккага қўш чечак,
Ҳалинчак, ҳо, ҳалинчак,
Ҳалинчакда келинчак.

Бойга чопон бичдингми,
Тушда айрон ичдингми?
Бойни қуйга жўнатиб,
Ҳалинчакда учдингми?
Ҳалинчак, ҳо, ҳалинчак,
Ҳалинчакда келинчак.

Келинчак, ҳо, келинчак,
Уйқинг бузсин “инга”лар,
Эртаму кеч беланчак,
Олиб келсин янгалар,
Ҳалинчак, ҳо, ҳалинчак,
Ҳалинчакда келинчак (2).

ҲАЛГИНЧАГИМ ҲАЙЛА

Ҳалгинчагим ҳайла,
Отинг толга бойла,
Отинг толга турмаса,
Гулхайрига бойла,
Гулхайрининг гули кўп,
Бой бувамнинг ули кўп,

Бойнинг ули куюнчак,
Ҳалгинчак уч, келинчак.

Такрон-такрон тозаси,
Юрт ошар овозаси,
Ҳалгинчак учган қизнинг,
Шакардан андозаси.
Шакар-шакарга кетди,
Тилло ковушга етди,
Ҳовли ичи тойинчоқ,
Ҳалгинчак уч, келинчак (3).

ҲАЛГАНЧАК УЧДИМ

Ҳалганчак учдим, учдим,
Шолипоёга тушдим,
Пешонамдан ўргилай,
Севган ёримга тушдим.

Сув келади лойланиб,
Қўлимда узук айланиб,
Адрасдан тўнлар тикай,
Тўтиқушдай шайланиб (4).

БОЙЧЕЧАГИМ БОЙЛАНДИ

(*“Бойчечак сайли” маросими билан боғлиқ қўшиқлар*)

Мамлакатимиз ҳудудида анъанавий тарзда ўтказиб келинган гул сайлларининг энг қадимийси ва кенг тарқалгани **“Бойчечак сайли”** ёки **“Бойчечак хабари”** маросими ҳисобланади. Зарафшон дарёси соҳилида истиқомат қилувчи аҳоли ҳар йили эрта кўкламда илк бойчечаклар очилиши биланоқ **“Бойчечак гулгардони”** номли анъанавий сайлни ўтказиш учун дала-қирларга ошиқишган (Тульцева Л.А. Современные праздники и обряды. — М.: Наука, 1985. — С.107-108).

XX асрнинг 20-йилларида Зарафшон воҳаси буйлаб ўтказилган этнографик экспедиция қатнашчиси О.А.Сухарева Самарқанд шаҳри яқинидаги қишлоқлардан бирида бойчечак билан боғлиқ маросимни кузатишга муваффақ бўлган. Унинг ёзишича, “бойчечак чиққанлигининг илк даракчилари болалар ҳисобланган. Одатда ўғил болалар тўп-тўп бўлишиб, далага чиқишади ва қор кетган ўнгирларда очилиб ётган бойчечакларни теришади. Улар баҳор нафаси уфуриб турган бойчечаклардан жажжигина гулдаста ясашиб, қишлоққа қайтиб келишади ва бойчечак қўшиғини куйлаганча, уйма-уй кириб чиқишади. Кексалар, касалванд кишилар бойчечакни кўзларига суртишиб, болаларга нон, қанд, ширинлик ҳадя этадилар” (Сухарева О.А. Празднеств цветов у равнинных таджиков (конец XIX — нач. XX вв.) // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. — М.: Наука, 1986. — С.31-32).

“Бойчечак сайли” ёки “Бойчечак хабари” маросими қалимдан наврўз олди шодиёналаридан бири сифатида ўтказиб келинган. Баъзи жойларда болалар бир даста бойчечакни узун ходанинг учига боғлаб олганлар ва уни кўтариб қишлоқ айланганлар. Бойчечак чиққанлиги - қиш-қировли кунлар ортда қолиб, кўклам яқинлашганлигини англатган. Шунинг учун кекса ва касал одамлар болалар олиб келган бойчечакни юз-кўзларига суртиб, ундан яқинлашаётган баҳор ҳидини туйган-

лар. Соғ-омон наврўзга етиб келганликларига шукрона айтиб,
“Омонлик, омонлик, ҳеч кўрмайлик ёмонлик, янаги йил шу кун-
ларга эсон-омон етайлик! Оғирлигим ерга, енгиллигим ўзимга”
деганлар.

XX асрнинг бошида Тошкент шаҳрининг Бешёғоч даҳасида
бойчечак очилиши болалар учун бамисоли байрамга айланиб
кетган. Улар саккиз-ўн нафар бўлиб, бойчечак теришган ва
кўчама-кўча юриб, ёши улуг кишилар ва кўпдан буён бетоб
бўлиб ётган маҳалладонларига бойчечак олиб боришган. Бой-
чечак кўтарган болалар ҳар бир уй олдига келганда:

*Бойчечаким бойланди,
Қозон тўла айронди,
Айронингдан бермасанг,
Қозон-товоқинг вайрондир.
Қаттиқ ердан қазилиб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.*

*Бойчечакни тутдилар,
Тут ёғочга осдилар,
Қилич билан чопдилар,
Бахмал билан ёндилар,
Қаттиқ ердан қазилиб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак,* - деб қўшиқ

айтганлар. Мободо уй эгаси бирор юмуш билан банд бўлиб,
ҳадеганда “бойчечакчи”лар ҳузурига чиқавермаса, болалар:

Овратманг, овратманг,

Болаларни жовратманг! - дейишган. (Пешерева Е.М. Неко-
торые игры среди оседлого населения Туркестана // Бюлле-
тень САГУ. Вып.11. — Ташкент, 1925. - С.92)

Тошкент вилоятининг тоғ олди қишлоқларида эса “Бой-
чечак сайли” ўзига хос тарзда ўтказилган. Фольклоршунос
Ш.Галиевнинг маълумотларига қараганда, даста-даста бойче-
чак териб олган болалар тўп-тўп бўлишиб қишлоқ айланиш-
ган ва ҳар бир хонадон эшиги олдига борганда:

*Адирлар тўла чечак,
Биз келдик уча-уча,*

Бойчечагим, бойчечак,

Кутиб олинг, ҳой чеча, - деб қушиқ айтганлар. Уй эгалари эса болалар олиб келган садафдек оппоқ бойчечакларни юз-кўзларига суртиб, тавоф қилганлар ва "Омонлик, омонлик, илоҳим ҳеч курмайлик ёмонлик!" - деб болаларни алқаганлар. Ҳар бир хонадон соҳиби бойчечак хабарини келтирган болакайларни бирорта тансиқ ширинлик билан сийлашга ҳаракат қилган. Бундан хурсанд бўлган болалар эса:

Бойчечак келтирдик эшигингизга,

Худойим ўғил берсин бешигингизга, - деб қушиқ айтиб, бошқа хонадон сари отланганлар. Баъзи болалар эса уй эгасининг фарзанди ўғил бўлишига истак билдириб қуйидаги қушиқни ҳам қуйлашган:

Ҳурли бўлинг, ҳурли бўлинг,

Бойчечакдай гулли бўлинг,

Келаси йил шу маҳал,

Кўш кокил ўғилли бўлинг! (Ғалиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фольклори. — Тошкент: Фан, 1998, 73-74-бетлар).

Ўтган асрнинг 20-йилларида маросим фольклори ва халқ ўйинларига доир материалларни тўплаш мақсадида Тошкент вилояти бўйлаб фольклор экспедициясида бўлган Е.М.Пешчерева Бурчмуллада болалар томонидан "Бойчечак сайли"да айтиладиган қуйидаги қушиқни ёзиб олган:

Олатой, булатой,

Мен сени йўрғалатай,

Йўрға отим ўлибди,

Гўштини кимга сотай?

Банди, бандига сотай,

Банди кетармон бўпти,

Хотин оларман бўпти,

Хотинининг кучи йўқ,

Чачвонининг учи йўқ,

Ошиқ ўйнар ўғли йўқ,

Кашта тикар қизи йўқ (Пешчерева Е.М. Кўрсатилган мақола, 93-бет).

Ана шу матн ҳам қадимда "Бойчечак сайли" удумининг

ўзига хос кўшиқлари ва расм-русумлари мавжуд бўлганлигини кўрсатади.

Наманган вилоятида кўкламги биринчи чечак — “гулбар-ра” очилганда “*Бўка-бўкавой*” маросими ўтказилган. “Гулбар-ра” сап-сарик рангли лолага ўхшаш гулнинг номи бўлиб, бу гулнинг очилганини кўрган болалар дала-қирларга ошиқади-лар. Улар гулбаррадан бир даста териб олиб, кичкина таёқча-нинг учига боғлайдилар ва уни кўтариб уйма-уй юрадилар. Ҳар бир хонадон эшигини тақиллатаётган пайтда улар:

*Бўка, бўкавой, бойтилла,
Уйингизга чоч тилла,
Худойим ўғил берсин,
Унинг оти Раҳматилла,
Ўлтириб чиқинг,
Ёғоч товоқни,*

Тўлдириб чиқинг, - деб кўшиқ айтишади (Пещерова Е.М.

Некоторые игры среди оседлого населения Туркестана // Бюл-летень САГУ. Вып. 11. — Ташкент, 1925. — С. 92).

Самарқанд вилоятининг Булунғур туманидаги Қорақурсоқ қишлоғида истиқомат қилувчи Ҳазратқул Муҳаммадқуловнинг айтишича, одатда далавнинг 2-3 куни «**қантар оғди**», яъни ер тагига иссиқ киради. Қантар оғандан кейин қори кетган бет-кайларда бойчечак кўрина бошлайди. Бойчечакнинг энг кўп очилиш даври эса асосан хут ойига тўғри келади. Бу баҳорий чечак очилганда болаларнинг «Бойчечак» кўшигини айтиш одати мавжуд бўлган. Айтишларича, бойчечак чиққанда «*бул-турги одамлар бу йил ҳам бор экан*» дер эмиш. Шунинг учун болалар бойчечакдан даста-даста териб, қишлоқдаги ҳамма одамларга тарқатиб чиқишган.

БОЙЧЕЧАК ЧИҚИБДИ, БУГУН НАВРЎЗ ЭКАН

Бойчечак чиқибди, бугун наврўз экан,
Ҳамма бир-бирига жигарсўз экан,
Олам ҳам баробар кеча-кундуз экан,
Бойчечак чиқибди, бугун наврўз экан.

Янги йилингиз муборак бўлсин, ҳой бобо,
Янги йилингиз муборак бўлсин, ҳой момо,
Янги йилингиз муборак бўлсин, ҳой она,
Бойчечак чиқибди, бугун наврӯз экан.

Ҳой, боғбон бобо, ниҳолга берсин барака,
Ҳой, деҳқон бобо, далангга берсин барака,
Ҳой, чўпон бобо, қўрангга берсин барака,
Бойчечак чиқибди, бугун наврӯз экан (1).

БОЙЧЕЧАГИМ, БОЙЧЕЧАК

Бойчечакнинг боласи,
Кулоғида донаси,
Донасини олайлик,
Югуриб чиқсин онаси,
Бойчечагим, бойчечак,
Териб олдим хушчақчақ,
Бойчечагим, бойчечак,
Териб олдим бир этак.
Бойчечак гул аслидир,
Наврӯз фаслин наслидир,
Бойчечагим, бойчечак,
Кутиб олай хушчақчақ,
Бола, бола, бойчечак,
Этак тўла бойчечак,
Бойчечагим ҳиллолик,
Ҳамён-ҳамён тиллолик.

Ҳаммаёқ гул-лолазор,
Гуллардан биз терайлик,
Бола-бола, бум, бойчечак,
Этак тўла бойчечак,
Бойчечагим ҳиллодир,
Ҳамён-ҳамён тиллодир,

Тиллолардан олайлик,
Атрофга гул сочайлик,
Териб олинг болалар,
Дала-қирда лолалар.
Бака-булдур-банг, бойчечак,
Бака-булдур-банг, бойчечак,

Бака-бака бойчечак,
Бака-бака бойтилла,
Бойнинг қизи Ойтилла,
Ойтиллахон, Ойтилла,
Ишни қилдинг қай пилла?
Ишни чала қилибсан,
Кулгуга сен қолибсан.

Бака-бака бой билан,
Қуён қочди сой билан,
Қозонга ёғ солдингми?
Уйма, чўзма қилдингми?
Уймадан ўйиб олдик,
Чўзмадан чўзиб олдик,
Бака-бака бум бойчечак,
Бойчечагим бойчечак,
Териб олдим бойчечак (2).

БОЙЧЕЧАГИМ БОЙЛАНДИ

Бойчечагим бойланди,
Қозон тўла айронди,
Айронингдан бермасанг,
Қозонларинг вайронди,
Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.

Бойчечакни тугдилар,
Тут ёғочга осдилар,
Қилич билан чопдилар,

Бахмал билан ёпдилар.
Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.

Оғритманг-о, оғритманг,
Болаларни жавратманг,
Бойчечагим боласи,
Кулоғида донаси,
Донасини олай десам,
Чиқиб қолди онаси,
Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.

Бойчечагим бойланди,
Кўчама-кўча айланди,
Бойчечагим кўк сомса,
Чўнтақларга жойланди,
Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак.

Бойчечагим бойланди,
Қозон тўла айронди,
Айронингдан бермасанг,
Қозонларинг вайронди.
Қаттиқ ердан қаталаб чиққан бойчечак,
Юмшоқ ердан юмалаб чиққан бойчечак (3).

БОЙЧЕЧАГИМ ҲИЛЛОЛИК

Бойчечагим ҳиллолик,
Ҳамён-ҳамён тиллолик,
Ҳамма бозор - бир бозор,
Теварак-чети лолазор.
Лолазор хазон бўлибди,
Олимқул жувон ўлибди,
Бала-бала-бум, бойчсчак,
Бала-бала-бум, бойчечак.

Бака-бака-бум, бойчечак,
Бака-бака-бум, бойтилла,
Боряптилар бой билан,
Қуён қочти сой билан,
Қозонга ёғ солдингизми,
Уйма, чўзма қилдингми?
Уймадан ўйиб олдик,
Чўзмадан чўзиб олдик (4).

БОЙЧЕЧАГИМ БОЙИРОН

Бойчечагим бойланди,
Қалбимизга жойланди,
Чиқиб салом бермасанг
Қувончларинг вайрондир.

Бойчечагим бойиرون,
Гуллар ичра айиرون¹,
Айронингдан ичмайман,
Баҳоримдан кечмайман (5).

БОЙЧЕЧАГИМ АСИЛДИР

Бойчечагим асилдир,
Гўзал баҳор фаслидир,
Келса кўклам наврўзи,
Сумалаклар асалдир (6).

ЭТАГИМ ТЎЛА БОЙЧЕЧАК

Бойчечагим, бойчечак,
Этагим тўла бойчечак,

¹ "айирон" - ажралиб турадиган маъносидда.

Бойчечагим бойланди,
Тегирмонлар айланди.

Бойчечагим боласи,
Қулоғида донаси,
Донасини олай десам,
Югуриб чиқди онаси.

Бойчечагим очилди,
Қирга тилла сочилди.
Бойчечагим аслидур,
Асли самарқандлидур,
Бойчечак, бойчечак (7).

БОЙЧЕЧАКНИ АЙТГАНДА

Бойчечак иллодир,¹
Ҳамён газак² тиллодир,
Бойчечагим иғоди,³
Тасби эриб чиғоди.
Бойчечакни айтганда
Ҳамма жойим тиллодир.
Оққўрғон кўп баланддир,
Оққўрғондан ошайлик,
Холи гилам тўшайлик,
Холи гилам устига
Найар ипак эшайлик,
Найар ипак тутунчак,
Моҳлар опам келинчак,
Моҳлар опам тувупти,
Оқ куйлагин ювибди,
Оқтеракка ёйибди (8).

¹ «иллодир» — олдин чиққан маъносини англатади.

² «газак» - тўлган

³ «иғоди» - энгашади

ЮМАЛАБ ЧИҚҚАН БОЙЧЕЧАК

Бойчечак, бойчечак,
Бойчечакнинг онаси,
Кулоғида донаси,
Донасини олай десам,
Чўччанглайди боласи.
Қаттиқ ердан қалтираб чиққан бойчечак,
Юмшақ ердан юмалаб чиққан бойчечак,
Ўтириб чиқинг, ўтириб чиқинг,
Елпиштововди тўлдириб чиқинг (9).

БЎТА, БЎТА, БОЙЧЕЧАК

Бўта, бўта, бойчечак,
Ариқ бўйи ойчечак,
Бойчечакнинг боласи,
Қорнидаги донаси,
Бўта, бўта, бойчечак,
Ариқ бўйи ойчечак.
Юмрон ўтдек юмалаб чиққан, бойчечак,
Қаттиқ ўтдек қазилиб чиққан, бойчечак,
Бўта, бўта, бойчечак,
Ариқ бўйи ойчечак.

Ўлтириб, чиқинг, ўлтириб чиқинг,
Ёвоштововни тўлдириб чиқинг,
Бўта, бўта, бойчечак,
Ариқ бўйи ойчечак,
Бўта, бўта, бойчечак,
Баҳор келса ойчечак,
Кўз-кўз қилиб ҳуснини,
Очилиб чиқсин ойчечак (10).

БОЙЧЕЧАК АЙТГАН БИЛАН ТҮЯМИЗМИ

Ассалому алайкум, бизлар келдик,
Кўргали, кўришгали салом бердик,
Ассалому алайкум ётган бойлар,
Эчки, қўй, подага ботган бойлар,
Эчки, қўй, подани киминг ҳайдар,
Елкалари ялпиллаб қулинг ҳайдар,
Қаттиқ ердан қақраб чиққан бойчечак, бойчечак,
Юмшоқ ердан югуриб чиққан бойчечак, бойчечак.

Бойчечак айтган билан тўямизми,
Бурунгининг қаъдасини қўямизми,
Бойчечагим билла, бойчечак, бойчечак,
Ҳамён тўла тилла, бойчечак, бойчечак,
Ўша тилладан берсангиз, бойчечак, бойчечак,
Ўғлингиз бўлсин мулла, бойчечак, бойчечак.

Бойчечагим боласи, қулоғида донаси,
Донасини олай десанг, югуриб чиқади онаси,
Бойчечак айтиб келдик эшигингизга,
Қўчқордек ўғил берсин бешигингизга.
Бойчечакни айтар экан Ҳаким ота,
Бошида катта дастор, белида бўта.
Бойчечак, бойчечак.

Ўнқир-чўнқир ерлардан юриб келдик,
Бой акамнинг ҳимматин билиб келдик,
Ойга қараб кўтаринг билагингиз,
Ойда берсин худойим тилагингиз,
Кунга қараб кўтаринг билагингиз,
Кунда берсин худойим тилагингиз.
Бойчечак, бойчечак.

Қўшариқдан ирғиган қўйнинг изи,
Қўша рўмол беради бойнинг қизи,
Қўша рўмол берса-берсин белимизга,
Мақтаб-мақтаб кетайлик элимизга,
Бойчечак, бойчечак.

Олиб чиқинг унини мойи билан,
Болалар қуймоқ қилсин жойи билан,
Бойчечак, бойчечак.

Сув қайнаган қозонингда мой қайнасин,
Тўрингда тўрт-беш ўғлинг жайрангласин,
Насибаси ортиқ бўлсин болаларнинг,
Ўйнаб-кулиб ёнбошингда мой чайнасин,
Эшигингнинг олди ўр бўлсин,
Сенга келган балонинг икки кўзи кўр бўлсин,
Бойчечак, бойчечак.

Шул уйнинг эшиги энгашади,
Бой билан бойбича кенгашади,
Бой айтади: қўтондан қўй берамиз,
Бойбича айтади: бўқчадан тўн берамиз,
Бойнинг қўйи қўтондан қочиб кетди,
Бойбичанинг тўни шамолга учиб кетди,
Бойчечак, бойчечак.

Бойчечагим бийрон,
Қозон тўла айрон,
Айронингдан бермасанг,
Қозонларинг вайрон,
У бозор билан бу бозор,
Тевараги лолазор,
Бойчечак, бойчечак.

Моможон ухлаб қопсиз хурра-хурра,
Супрангизни ит тортибди тирра-тирра,
Супрангизнинг қийиғини келтирайлик,
Уни тортган итларни ўлдирайлик,
Ўнқир-чўнқир ерлардан юриб келдик,
Бой бобонинг уйи шу деб топиб келдик,
Бойчечак, бойчечак.

Болалар, болалар, бойга фотиҳа беринглар,
Бой бувам яна бой бўлсин,

Мингани йўрға той бўлсин,
Жабағадаги кигизидан,
Ёмғир ёғса ўтмасин,
Худой берган кенг давлат,
Тепкиласа кетмасин,
Ичкани қатиқ бўлсин,
Насибаси ортиқ бўлсин,
Бойчечак, бойчечак (11).

БОЙЧЕЧАКНИНГ ИЗИ БОР

Бойчечакнинг изи бор,
Яшнаб турган кўзи бор,
Ер қаттиқми, ё юмшоқ,
Тош кесар илдизи бор (12).

БОЙЧЕЧАГИМ БОҚИЯ

Бойчечагим бойрон,
Қозон тўла айрон,
Айронингдан бермасанг,
Кўнгилларинг вайрон.
Бойчечагим ҳут дейди,
Қозон тўла сут дейди,
Сутларини ичайлик,
Бошингга гул сочайлик,
Бойчечагим боқия,
Бошида бор тақия,
Балабом, балабом, бойчечак.

ТУРНАЛАР УЧСА ҚАРАЙЛИК

*(эрта кўкламда ўлкамизга учиб келадиган қушларга қарата
айтиладиган қўшиқ ва айтимлар)*

Ҳамал ойида ўлкамизнинг барча сўлим гўшаларида наврўзи олам тантаналари давом этади. Майсаларнинг ажиб бўйи таралган далаларга миришкор деҳқонлар барака уруғи қадашга киришадилар. Наврўзда табиат уйғонади, деҳқон дилидаги мўл ҳосил тўплаш умидига қанот бахш этилади. Зеро, XI асрнинг етук тилшуноси Маҳмуд Қошғарий ёзишича, ўтмишда яшаган боболаримиз йилбошидан кейинги илк баҳор ойини *«умуғ ой»* ёки *«умид ойи»* деб атаганлар. Ўша даврларда ҳам наврўзи оламини нишонлаш, кўпчилик бўлиб сайл-томошаларга чиқиш анъанага айланган эди. Қиш бўйи сўлим фасл-баҳорни орзиқиб кутган одамлар ям-яшил дала-қирлар гулгун чечак таққан чоғларда очилиб-сочилиб лола сайлига отланадилар. Баҳор келиши билан баракали ҳосил олиш умидида яхши ният билан табаррук заминга уруғ қадаган бободеҳқонлар, қўй-қўзиларини ўт-ўланлар баравж бўлиб ўсган яйловларга ҳайдаган чорвадорлар йилбошидан кейинги ойни *«умид ойи»* деб аташларида катта рамзий маъно бор, албатта. Чунки йил янгиланадиган, табиат яшарадиган, янги меҳнат мавсуми бошланадиган ажиб даврда инсон умидлари ҳам куртакланади. Шу боис, аجدодларимиз эзгу ният билан бошланадиган деҳқончилик ва чорвачилик мавсуми баракали бўлишига умид боғлаб, иш бошлашга одатланганлар.

Одатда деҳқончилик билан боғлиқ юмушларни бажариш муддатлари кузда иссиқ ўлкаларга қишланг учун учиб кетган мавсумий қушларнинг эрта баҳордан эътиборан юртимизга қайтиб келиши вақтига қараб белгиланган. Баҳорда қушлар учиб келадиган вақтда об-ҳавода муайян ўзгаришлар содир бўлади деб ҳисоблайдилар. Ҳатто халқимиз орасида мавсумий қушларнинг кузда учиб кетиши ва кўкламда қайтиб келиши муд-

датларига асосланган ўзига хос фенологик тақвим ҳам юзага келган бўлиб, бу халқ ҳисоби «**қуш қайи**» ёки «**долға ҳисоби**» деб аталади.

Этнограф олим И. Жабборов томонидан Абдурахим Хўжаниёзовдан ёзиб олинган маълумотларга кўра, хоразмлик деҳқонлар қушларнинг кўкламги учиб келиши ва куз бошланиши билан иссиқ мамлакатларга учиб кетишини кузатиш асосида деҳқончилик ишларини бажарганлар. Қушларнинг баҳорги учиб келиши ҳамда кузги учиб кетиши муддатлари асосида яратилган анъанавий халқ тақвими «**тўқич ҳисоби**» деб ҳам аталган (Джаббаров И. М. Из истории техники и культуры земледелие Южного Хорезма (конец XIX - XX века) // История материальной культуры Узбекистана. Вып. 2. - Ташкент, 1961. - С. 294.).

«**Қуш қайи**» ҳисоби ҳар йили тахминан 10 февралдан кейин «**сарисаманак**» ва «**чой**» номли қушларнинг учиб келиши билан бошланган. Маълум бўлишича, «чой» - одатда февраль ойининг охирида, қор аралаш ёмғир ёғиб турадиган кунлари келади «**калхат**» деган қушдир. Бу қушнинг овозини эшитган деҳқон яқин кунлар ичида ҳаво жўнашиб кетажаклигига амин бўлиб, экин олди юмушларини бажаришга киришиб кетади. Баъзан баҳор эрта келган йиллари эса айрим эртапишар экинларни экиш ҳам шу «**қуш қайи**» дан бошланган. Нурота тоғлари этагидаги Қорақиса қишлоғида эса бу ҳисоб бўйича ҳутнинг 15-куни калхат келиши кузатишган. Ҳатто «**калхат** келди, ёз бўлди» мақоли ҳам бу қуш баҳор келишидан даракчи эканлигини англатади. Нуротада ҳамалнинг 18-куни «**кўкқарганинг қори**» деб аталади. Чунки, ўша куни кўкқарга келади. Саврнинг 4-кунини нуроталиклар «**тарра-тарранинг кун**» дейишади. «**Тарра-тарра**» кичкина бир қуш номи бўлиб, деҳқонлар унинг учиб келганига қараб ток очадилар.

Хоразмлик деҳқонлар ҳисобича, биринчи қуш қайдан кейин, яъни февраль ойининг охири — мартнинг бошларида «**бухор қалдирғоч**» номли қуш учиб келади. Бу қушнинг кўриниши деҳқонлар учун дала юмушларини бошлашга ишора саналган. Наврўз арафасида Хоразмда «**гоккарик**» (куркирак) учиб келади. Агар йил илиқ келса йилбоши тантаналари кунларида, баъзан эса наврўз байрамидан кейин «**майда қалдирғоч**» ёки «**жайдари қалдирғоч**» кўкда қайиб уча бошлайди. «**Ҳиппиуш**»,

яъни биринчи “попишак” кўриниши билан эса деҳқонлар беда экиш пайти келди дейдилар. Хоразмлик деҳқонларнинг “қуш қайи ҳисоби”га кўра саврнинг бошлари, яъни апрель ойининг охирида “**кўкқарға**” учиб келади. Бу — совуқ кунлар батамом тутаб, баҳор фасли авж паллага кирганлигини билдиради.

Тошкент вилоятининг Бурчмулла қишлоғида яшовчи болалар баҳорда илк бор саъвани кўрганда:

Саъва момо, саъва момо,

Эсон-омон келдингизми?

Саъва момо, саъва момо,

Кўзингиз тузалдими,

Пўстакларингиз очилдими? — деган айтимни айтишган. Халқ қарашларига кўра, саъва бутун қиш бўйи қўй пўстагидан тикилган пўстинига ўралганча, кўзларини юмиб ётар эмиш (Пещерева Е.М. Некоторые игры среди оседлого населения Туркестана // Бюллетень САГУ. Вып.11. — Ташкент, 1925. - С.96).

Турналар учиб кетаётганда уларга қараб: “*ҳой турналар, турналар, хизмат қилаётган акамга салом айтинглар!*” — деб армияда хизмат қилаётган яқинларини ёдга олганлар. Нақл қилишларича, турналар пастлаб учса, арзончилик бўлади. Навоий вилоятининг Навбаҳор туманида яшовчи Азима Саидованинг айтишича, турна келганда:

Арқон бўл, гилам бўл,

Арқон бўл, гилам бўл, - дейилади.

Айтишларича, турналар баландлаб учса — қимматчилик, пастлаб учса — арзончилик бўлар эмиш. Навбаҳор туманида яшовчи Сиддиқ бува Турдиевдан эса турна келганда ижро этиладиган куйидаги айтим-қўшиқни ёзиб олган эдик:

Турналар қурей-қурей,

Тўрғай чулдир-чулдирей,

Қайда сўқмоқ - йўлдир-ей,

Оёқ ости гулдир-ей!

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Қуввача қишло-

гида эса баҳорда турналарнинг арқондай бўлиб учиб ўтаётганини кўрган болалар қувончини қўшиққа жо қилиб, шундай дейдилар:

*Турна, турна, арқон сол,
Чўнчагингга талқон сол,
Талқонингни ейлик,
Тегаверсун дейлик.*

Турналар барвақт учиб келса, баҳор эрта бошланади дейди деҳқонларимиз. Бу қушлар тўп-тўп бўлиб ўйин-рақсга тушса, кун исийди, улар қичқирса, ёмғир ёғадиган деб таъбир қилинади. Тажрибали деҳқонлар турналарнинг кўкламга учиб келишигагина эмас, балки кузда иссиқ ўлкаларга учиб кетишига ҳам эътибор берадилар. Уларнинг кўп йиллик кузатувларига қараганда, кузда турналар баланд учса, куз узоқ вақт давом этади. Улар барвақт ва пастлаб учиб кетишса, қиш қаттиқ келади. Ҳатто халқ орасида *“Турнанинг орқасидан аёз келади”* деган нақл ҳам бор. Шунинг учун ҳам Чимкент вилоятининг Сайрам туманида яшовчи Жаҳон опа Имомрашидова 1969 йил 10 апрелда фольклоршунос З.Хусаиновага *«Турна келди, тур хотин, тўғирлигини тут хотин»* мақолининг маъносини изоҳлар экан, кузда турна учиб ўтаётганини кўрган одамлар қора уйнинг нават кигизи — тўғирлиқни жойига суриб, қиш тарадудини кўришга киришишганлигини баён қилган (ЎЗР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1643/9).

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Назари қишлоғида яшовчи 1958 йилда туғилган Исмоил Нуриллаевнинг айтишича, бойсунлик деҳқонлар ҳам турна учиб ўтгандан кейин баҳор бошланади деб ҳисоблашар экан. Қуйида турна учиб ўтганда айтиладиган қадимий халқ қўшиқларидан намуналар келтирамиз.

ТУРНА КЕЛДИ

Арғамчи, гиламчи,
Арғамчи, гиламчи,

Турна бўйлик болажон,
Кўкаламга тиламчи.

Турна десам, турумли,
Кенг далага кўнимли,
Турналар учса пастлаб,
Ризқинг қилар унумли,

Арғамчи, гиламчи,
Арғамчи, гиламчи.
Турна ўзи кўримли,
Усти қора, бўйни - оқ,
Турна учса баландлаб,
Дерлар йил келар қурғоқ,
Арғамчи, гиламчи,
Арғамчи, гиламчи.

Турна тилла тарози,
Об-ҳавога қози,
Турна қолса юртингда,
Салқин келади ёзи,
Арғамчи, гиламчи,
Арғамчи, гиламчи (1).

ҲЕЙ, ТУРНА, ТУРНА

Ҳей, турна, турна, турна,
Кулоч бўйнингни бурма,
Минорларга ин қургин,
Чим далага ин қурма.

Сув бошида ҳаккалаб,
Сувни лойқатма турна,
Қурвақани қувалаб,
Бизни кўрқитма турна.

Довуши шириним, турна,
Кўзи мунчоғим, турна,
Сендан ўтар меҳмон йўқ,
Қозон-ўчоғим, турна.

Баланд учган турналар,
Қўноғимдан айланган.
Қўним, қўним турналар,
Чиноримга боғланган (2).

ЧИММА, ЧИММА, ЧИРАЛАЙ

*(чучмома, қоқи ўт, қўзиқорин ва бошқа баҳорий неъматларни
тераётганда ижро этилган айтимлар)*

Буюк олим Абу Райҳон Берунийнинг гувоҳлик беришича, Аму соҳилларида яшаган қадимги хоразмликлар илк баҳор шабадаси сабзаларни уйғотган дилрабо даврда янги йил байрами — наврўзни нишонлашар экан. Наврўз арафасида деҳқонлар махсус идишга етти хил дон экиб, унинг униб чиқишига қараб, кузда олинадиган ҳосил чўғини чамалаганлар. Агар дон бир текис униб чиқса, баракали йилдан нишона, яккам-дукам унган майса камҳосил куздан дарак беради, деб ишонилган. Наврўзда кўклам неъматларидан таом ҳозирлаш анъанаси жанузгача сақланиб қолган.

Республикамизнинг айрим қишлоқларида наврўз кунлари етти хил кўкатдан махсус сомса пишириш одати мавжуд. Аслида масаллиғи таркибидаги кўкатлар сони айнан еттита эмас, кўпроқ ёки камроқ бўлишига қарамасдан, бу таомни “етти кўкатдан пиширилган” дейилаверади.

Хоразмликлар баҳорнинг етти неъмат анъанасига, айниқса, катта аҳамият беришган. Кексаларнинг хотирлашларига кўра, илгарилари элнинг обрўли кишиларидан бири - ҳунарманд ва қосиблар оқсоқоли етти хил неъмат солинган патнисни кўтариб юриб, наврўз байрами шодиёналари бошланганлигини халққа маълум қиларкан. Ҳатто сумалакни пиширишда ҳам еттиликка амал қилинаркан. Ундириш учун ивитиб қўйилган буғдой етти кун тахтачага ёйиб қўйилади. Етти кундан сўнг униб чиққан майса етти марта сувда ювилгач, сиқиб суви олинади.

Хоразмликларнинг яна бир одатига кўра, наврўз кунлари байрам дастурхонига “наврўз гўжа” қўйилади. Наврўзнинг “етти кўкати” ҳақидаги қадимий тасаввурлар асосида пайдо бўлган бу удум хоразмликлар орасида кенг тарқалган. “Наврўз гўжа” масаллиғининг таркиби етти нарсадан иборат бўлади: жўхори, буғдой, арпа, тариқ, гуруч, мош, ловия.

Дастурхонни етти хил неъмат билан безатиш удуми жаҳоннинг бошқа халқларига ҳам маълум. Германиянинг айрим шаҳар ва қишлоқларида янги йилда байрам столи етти хил кўкат билан безатилади. Японлар эса 1-3 январда бир-бирлариникига кўкатдан қилинган таомлар олиб борадилар. Қизлар бамбук саватларига “кўкламнинг етти кўкати” терадилар. Гўё бундай кўкатлар барча дардларга даво бўлармиш. Қишлоқларда япон аёллари бу кўкатларни гуруч билан қўшиб байрам дастурхонига тортадилар.

Хассос фольклоршунос олима Музайяна Алавиянинг хотирлашича, илгарилари Тошкент вилоятининг тоғ олди қишлоқларида кўклам кунлари қиз-жувонлар дала-қирларга кўкат тергани чиқишган. Сижжак қишлоғида истиқомат қилувчи қизлар баҳорда тоғларга чиқиб, наврўзгул, навшодил, шунгула (сабзининг баргига ўхшаб чиқадиган бу шифобахш ўсимликнинг оқ рангли сучук сабзисини пиширмай ейдилар), тоғпиёз (пиёзи сутли бўлган бу кўкатни ошга, норинга солса, жуда яхши бўлади), зирк (зиркнинг қора ва қизил рангли тури мавжуд бўлиб, одатда қизил гуллайди, ошга солинади), қатранғи (олчага ўхшайдиган мевасини ейдилар ва қуришиб толқон қилиб оладилар. Қатранғининг ёғочидан қошиқ, чўмич ясалади. Агар қатранғидан қилинган қошиқни идишнинг ичига солиб қўйса, идишни қатрат қилиб туради дейдилар) терадилар.

Тоғларга чиққанларида ожуд (катта сабзидай, томирлари хушбўй, хуштаъм ўсимлик бўлиб, унинг томирини худди лавлагини пиширгандай пишириб ейдилар. Илгарилари очарчилик бўлганда халқ шуни еб тирикчилик ўтказган), олғи (томирида худди картошкага ўхшаган тугунаклари бўлади, уни сутда пиширадилар) деган ўсимликларни ҳам терадилар. Халқ орасида *«Олғи деманг, ожуд деманг бизни, уч ой боқамиз сизни»*, - деган нақл ҳам айтилган экан.

Наврўзгули чиққанда тоғларга, боғларга наврўз қилиб чиқилади ўйин-кулги, қўшиқ айтишиб қизлар, келинлар қизил, сариқ, тарғил лолалар, бойхалча ва наврўз гулларида сочларига, қулоқларига тақиб тушадилар. Бойхалча сариқ гул бўлиб, қор кетиши билан бўйнини эгиб чиқаркан. Наврўз қилиб чиққанларида йигит-қизлар лапарлар айтишади (ЎЗР ФА Алишер

Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№9330).

Қадимги одам дунёда инсонни боқадиган ва бой-бадавлат қиладиган етти ҳазина, инсоният қули билан бунёд этилган архитектура ва санъат дурдоналари - етти муъжиза бўлгани каби, барча ўт-ўланлар, дов-дарахтлар орасида етти хил кўкат алоҳида аҳамиятга эга деб тушунган. Шу тариқа “кўкламнинг етти кўкати” ҳақидаги хилма-хил халқ қарашлари яратилган. Бугун табиат уйғонадиган илк кўклам байрами – наврўзда “етти кўкат” анъанасига амал қилишнинг ҳам муайян ҳаётий асослари бор: қиш бўйи осуда ухлаган она-табиат уйғонадиган, дала-қирлар яшил либосини киядиган, новдалар оппоқ дурга беланадиган гаройиб фасл одамларга олам-олам қувонч бахш этади.

ЧУЧМОМА

Қадимда болалар чучмомани “Чув-чув момо” деб аташган. Эрта баҳор кунлари чучмома териш учун далага йўл олган болаларнинг ҳар бири бу кўклам даракчисини биринчи бўлиб қуришга ошиққанлар. Далада чучмомани излаётганда:

*Чимма, чимма, чиралай,
Сенинг кўзинг қуралай,
Чув-чув момо! —* деб қўшиқ айтганлар.

Биринчи чучмомага кўзи тушган болакай уни суғураётганда қувончини ичига сиғдиролмай, завқ-шавқ билан шундай қушиқ куйлаган:

*Янги тўнинг кийиб чиқ,
Кўҳна тўнинг қўйиб чиқ,
Чув-чув момо, чиқ, чиқ! (1)*

ҚОҚИ ЎТ ТЕРИШ

Болалар наврўзда қоқи ўтнинг зарғалдоқ гулларини тераётганда қуйидаги айтимни ижро этишган:

*Топил, топил, топғач қуш,
Топилмасанг ўтғач қуш! (2)*

ҚЎЗИҚОРИН ТЕРИШ

Кўкламда момақалдиरोқ бўлиб, осмон гумбирлаганда одамлар ерга замбуруқ-қўзиқорин тушди деб хурсанд бўлишган. Баъзан кўпчилик бўлиб, қўзиқорин кўп бўладиган жойларга бориб, тоза қўзиқоринларни териб келиб, кабоб қилиб ейишган. Қўзиқорин теришга чиққанда битта замбуруқни топиб олган киши хурсанд бўлиб, яна излай бошлаган ва махсус айтимларни айтса, омадим чопади деб умид қилган.

Маълумки, ўзбекларнинг мифологик тасаввурларига қараганда, момақалдиरोқ гумбурласа, осмондан қўзиқорин тушар эмиш. Хусусан, Қизилтепа туманидаги Бўстон қишлоғида яшовчи Феруза Темированинг айтишича, момақалдироқ бўлганда, ер қўрқаркан. Шундан ер бетида чизиққа ўхшаш ёриқлар пайдо бўлармиш. Ана шу ёриқларга худойи таолло бандаларимга ризқ бўлсин деб қўзиқориннинг уруғини ташлар эмиш. Олот туманидаги Чандир қишлоғида яшовчи Фаффор Эшшиевдан ёзиб олинган афсонада эса замбуруғлар момақалдироқнинг болалари сифатида талқин қилинади. Осмон билан ернинг катта энаси момақалдироқ ҳар йили баҳорда болаларини кўргиси келиб, чақирар экан. Онасининг овозини эшитган замбуруғлар ҳам ер юзига югуриб чиқишар эмиш.

Момақалдироқдан кейин қўзиқорин чиқиши ҳақидаги айрим мифологик афсоналар эса бу табиий ҳодисанинг сабабини инсон ҳаётида рўй бериши мумкин бўлган ҳолатларга ўхшатиш асосида келиб чиққан. Маълумки, фавқулодда воқеа-ҳодисалардан чўчиган ёки ёмон туш кўриб босинқираб чиққан одамнинг лабига кўпинча учуқ тошади. Бу қўрқув натижасида юзга чиқадиغان тиббий ҳодиса. Шу боис, қадимги одам ҳам момақалдироқнинг ваҳимали овози ҳамма нарсани, шу жумладан, заминни ҳам даҳшатга солади деб ўйлаган. Навбаҳор туманида яшочи Маърифат Ўрунованинг ишонтиришича, момақалдироқ гумбурлаган пайтда ер қўрқиб кетармиш. Шунинг учун ернинг лабига учуқ тошиб кетармиш. Момақалдироқдан қўрққанидан ернинг лабига тошган учуқлар - қўзиқорин бўлиб кўқарармиш. Тошкент шаҳридаги В.Жумаев кўчасининг 3-шаҳобчасида яшовчи Санталат Аъзамованинг ҳикоя қилишича, момақалдироқ гумбурлатиб сандиғини очганда, унинг ичида-

ги совғалари ерга тўкилар экан. Момақалди роқ сандиғидан тўкилган совғалар рўйи заминдан қўзиқорин бўлиб кўкариб чиқар эмиш.

Қўзиқорин билан боғлиқ мифологик тасаввурлар ва улар билан алоқадор афсона, ирим-сирим, қўшиқ ҳамда айтимлар алоҳида ўрганилиши зарур бўлганлиги боис биз қуйида айрим мисолларни келтираемиз:

Замбуруқ,
Сўписи ёриқ,
Жўрангни топ! (3).

ЗАМБУРУҚ - БАҒРИНГ ЁРИҚ

Ўзингни топдим,
Ёрингни топсайдим,
Замбуруқ,
Бағринг ёриқ,
Ҳамройингни топсайдим,
Жизза кабоб этсайдим (4).

Замарриқ сўписи ёриқ,
Жўранг ҳам ўзингга лойиқ,
Замарриқ, сўписи ёриқ,
Топмаганнинг боши ёриқ (5).

ЛОЛАЧАГА ИШИМ БОР

(«Лола сайли» ва у билан боғлиқ халқ қўшиқлари)

Куклам келиши билан қир-адирлар, дала-тузлар қил-қизил лолаларга бурканади. Бамисоли алвондай жилоланадиган бу манзара гўзалликка ошно бўлган ҳар бир инсонни бефарқ қолдирмайди. Шунинг учун ҳам асрлар давомида халқимиз орасида баҳорда лола сайлига чиқиш ўзига хос анъана ҳисобланган.

“Лола сайли” халқимизнинг наврўз билан алоқадор анъанавий сайлларида бири бўлиб, кишиларда табиатга муҳаббат ҳиссини тарбиялашда муҳим амалий аҳамият касб этган. Этнограф олима Е.М.Пешчереванинг маълумотларига қараганда, Фарғона водийсида “Лола сайли” ўзига хос тарзда ўтказилган. Анъанага кўра, “Лола сайли”ни даставвал “**лолачилар**” бошлаб беришган. Дала-қирларда лола очилганлигини кўрган “лолачи” болалар тол ёки терак шохини кесиб олиб, уни лола билан безатишган. Улар ана шу “гулчаман”ни кўтариб, қишлоқ кўчалари бўйлаб айланиб юрганлар. “Лолачи”ларни кўрган одамлар болалар кўтариб юрган “гулчаман” шохига рўмолча, мато бўлаги боғлаб, дилларидаги орзу-истакларини изҳор этишган. “Лолачи” болалар қишлоқни айланиб чиқишгандан кейин, лола гуллари билан безатилган “гулчаман”ни кўтарганча тоғ ёнбағри томон йўл олганлар. Улар гуллар билан бурканган дарахт шохини лолазорнинг ўртасига ўрнатиб қўйишган. Шундан сўнг қишлоқ оқсоқоллари “Лола сайли”ни бошлаш учун оқ фотиҳа берганлар (Пещерова Е.М. Праздник тюльпана (лола) в селе Исфара Кокандского уезда // Сборник В.В.Бартольд. — Ташкент, 1927. — С.374-376).

Тошкентда эса лола очилган пайтда болалар қуйидаги қўшиқни куйлаганлар:

*Оппоқжоннинг дастидан,
Қизил гуллар очилди,
Қизил гулнинг хумчаси¹,*

¹ “хумчаси” - гулчаси

*Оппоқжоннинг бачаси,
Оппоқжон ўлибди,
Кўк кўйлакни кийибди,
Оқ кўйлакни ёйибди,
Олма билан отибди,
Юмаланиб ётибди.* (Пещерева Е.М. Некоторые игры среди оседлого населения Туркестана // Бюллетень САГУ. Вып.11. – Ташкент, 1925. – С.93-94).

Элшунос олим Ҳ.Исмоилов томонидан ёзиб олинган дала-этнографик материалларнинг гувоҳлик беришича, “Лола сайли” Тошкент вилоятининг тоғли ҳудудларида ва ҳатто, Тошкент шаҳрининг атрофларида ҳам ўтказиб келинган. Далаларда қизғалдоқлар барқ уриб қийғос очилган пайтда, қишлоқларнинг аҳолиси баланд тепаликларга чиқишиб, “Лола сайли”ни ўтказишган. Сайлда асосан ёш йигит-қизлар иштирок этишган. Сайл қатнашчилари чилдирма чалиб, ашула айтишган, лапар, ўлан ижрочиларининг беллангувлари бўлиб ўтган. Қизлар шўх оҳанглар оғушида рақсга тушганлар. Айтишлари-ча, Паркент канали бўйидаги тепаликлар азалдан сайлгоҳ вазифасини ўтаб келган. Қиз-жувонлар қип-қизил лолага ўхшашни орзу қилганликлари боис “Лола сайли”га атаб қизил рангли матодан янги кўйлаklar тикиб кийишган.

Йигитлар узоқроқда туриб, қизларнинг ўйин-кулгусини томоша қилиб, уларнинг оромижон қўшиқларини берилиб тинглаганлар. Улар нон орасига солинган қанд-қурс, ширинлик, ҳолва, ёнғоқ, майизни рўмолга тугиб, бирорта ёш болакай орқали ўзлари суйган қизларга совға сифатида юборишган. Шу зайдда “Лола сайли”да боғланган муҳаббат ришталари мустаҳкамлана борган ва айни пишиқчилик палласи ёшларнинг никоҳ тўйлари ўтказилган (Сухарева О.А. Празднеств цветов. С.33).

Самарқанд шаҳри яқинида “Лолазор”, Тошкент вилоятида “Лолакўл”, Бухоро вилоятининг Ромитан туманида “Лола” каби жой номлари мавжудлиги ҳам бу ерлар қадимда “Лола сайли” ўтказиладиган сайлгоҳ вазифасини ўтаганлигидан далолат беради.

Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётида “Лола сайли” билан боғлиқ халқ қўшиқлари кўп учрайди. Бундай қўшиқларда лола

очилиши одамлар дилига фарах бахш этиши тараннум этилади. Қуйида ана шу қадимий халқ сайлида ижро этилган умрибоқий қўшиқлардан баъзи намуналарни ўқийсиз.

ЛОЛА, ЛОЛА, ЛОЛАЖОН

Лола, лола, лолажон,
Ўсар жойинг далада.
Лола, лола, лолажон,
Чидаш бердинг жалага.

Лола, лола, лолажон
Чақмоқдан ҳам қўрқмагин,
Лола, лола, лолажон,
Жаладан ҳам қўрқмагин.

Лола, лола, лолажон,
Селлар олса қўрқмагин.
Лола, лола, лолажон,
Совуқ турса қўрқмагин.

Лола, лола, лолажон,
Қизлардан ҳеч қўрқмагин.
Лола, лола, лолажон,
Бизлардан ҳам қўрқмагин.

Лола, лола, лолажон,
Қизлар тақса қўрқмагин.
Лола, лола, лолажон,
Бизлар узсак қўрқмагин.

Лола, лола, лолажон,
Лола сайли нўх бўлсин.
Лола, лола, лолажон,
Биздан кўнглинг тўқ бўлсин.

Лола, лола, лолажон,
Чақир ёнинга борайлик.

Лола, лола, лолажон,
Сендан кўпроқ терайлик.

Лола, лола, лолажон,
Сени кўрсак қувнаймиз.
Лола, лола, лолажон,
Наврўз қилиб ўйнаймиз.

Лола, лола, лолажон,
Дала чиройи сенсан.
Лола, лола, лолажон,
Баҳор дараги сенсан.

Лола, лола, лолажон,
Келдик сени соғиниб,
Лола, лола, лолажон,
Таъзимдамиз сиғиниб.

Лола, лола, лолажон,
Юртим чиройи, лолажон,
Лола, лола, лолажон,
Элим чиройи лолажон.

Ҳой болалар, болалар,
Юринг қирга борайлик.
Лолалардан терволиб,
Чаккаларга тақайлик.

Ҳой, болалар, болалар,
Гул сайлига борайлик.
Қучоғимиз тўлдириб,
Гуллоладан терайлик.

Ҳой, болалар, болалар,
Тоққа қараб чопайлик.
Тоққа етиб борган сўнг,
Лолалардан терайлик.

Ҳой болалар, болалар,

Наврӯз-наврӯз ўйнайлик.
Наврӯз-наврӯз ўйнаш-чун.
Гул теришга чиқайлик.

Ернинг қони, лолажон,
Ернинг жони, лолажон,
Лола сайлига келиб,
Кўрдик сени лолажон (1).

ҲЕЙ ЛОЛА

Лолачага ишим бор, ҳей лола,
Киссамда кишмишим бор, ҳей лола,
Кишмиш бўлса майлига, ҳей лола,
Қиз болада ишим бор, ҳей лола.

Том устида пиёла, ҳей лола,
Ичи тўла гул лола, ҳей лола,
Нари туринг бўз бола, ҳей лола,
Уялади қиз бола, ҳей лола.

Лола ўзи қиз бола, ҳей лола,
Қирда ўсган бўз бола, ҳей лола,
Лолачани кўрганда, ҳей лола,
Танлаб-танлаб уз бола, ҳей лола.

Том устида нелар бор, ҳей лола,
Ўрдак билан ғозлар бор, ҳей лола,
Ўрдак кетиб ғоз қолсин, ҳей лола,
Душман кетиб дўст қолсин, ҳей лола.

Югур-югур мен турай, ҳей лола,
Бошингни гулга ўрай, ҳей лола,
Сенга келган балога, ҳей лола.
Ўзим кўндаланг бўлай, ҳей лола (2).

ОЧИЛДИ ГУЛИ ЛОЛА

Аҳамбо, ёла-ёла,
Очилди гули лола,
Гули лоланинг кони —
Хончарбоғининг ёни.

Хончарбоғидан ўтай,
Гулхимчасидан тутай,
Гулхимчада гули йўқ,
Оғагинам ёри йўқ.

Гулхимчага гул керак,
Оғажонимга ёр керак,
Оғажоним ёрига,
Даста-даста гул керак (3).

ҲО ЁРИМ, ГУЛЛОЛА

Қизил гулинг бўлайин, ҳо ёрим, гуллола,
Ховучингга тўлайин, ҳо ёрим, гуллола,
Ховучингга тўлмасам, ҳо ёрим, гуллола,
Гуноҳкоринг бўлайин, ҳо ёрим, гуллола.

Кўчадан ўтманг ука, ҳо ёрим, гуллола,
Бизнинг ҳовлида йўл бор, ҳо ёрим, гуллола,
Чаккангизга таққани, ҳо ёрим, гуллола,
Очилган қизил гул бор, ҳо ёрим, гуллола.

Ўзи қаро қошингга, ҳо ёрим, гуллола,
Ўсма қўймасанг нима, ҳо ёрим, гуллола,
Ўткинчи чиройингга, ҳо ёрим, гуллола,
Бино қўймасанг нима, ҳо ёрим, гуллола.

Осмонда гуриллайди, ҳо ёрим, гуллола,
Тўрғай десам бедона, ҳо ёрим, гуллола,
Чаккангдаги гулингни, ҳо ёрим, гуллола,
Сафсар десам гуллола, ҳо ёрим, гуллола (4).

НАВРҰЗ КЕЛДИ

Наврұз келди, наврұз-эй, ҳей лола,
Сомса тўла тоғора, ҳей лола,
Карнай-сурнай, ноғора, ҳей лола,
Авжга минсин тобора, ҳей лола.

Қўлимдаги пиёла, ҳей лола,
Безаклари гул-лола, ҳей лола,
Шарбат қуйиб бермасанг, ҳей лола,
Йиғлаб қилади нола, ҳей лола.

Тоғдан оққан шалола, ҳей лола,
Қирғоғи тўла лола, ҳей лола,
Наврұзимнинг гаштини, ҳей лола,
Кимга қилай ҳавола, ҳей лола (5).

ДҰСТ БҰЛАМИЗ ЛОЛАЧА

Маст бўламиз лолача,
Рост бўламиз лолача,
Эрта туриб, салом деб,
Дўст бўламиз лолача.

Қизғалдоқ лола эмас,
Капаси қалъа эмас,
Лола униб чиқмаса,
Бу дала дала эмас.

Пичоғи йўқ қин эмас,
Юлдузи йўқ тун эмас,
Лолачани кўрмасак,
Бошқалари ёр эмас (6).

ДОИРА ДУМ-ДУМА

Юрак дук-дук уради,
Ёр олдиға боргани,

Сўзи учун бораман,
Дардга дармон олгани,
Доира дум-дума, баҳорги мавсума,
Баҳор чоғи гулгунчалар қилар табассума,

Куйига борай десам,
Кеча-кундуз ёғар қор,
Айрилиб кетай десам,
Кичик экан севган ёр,
Доира дум-дума, баҳорги мавсума,
Баҳор чоғи гулгунчалар қилар табассума,

Юринг боққа борайлик,
Гулгунчалар терайлик,
Қизил гул очилибди,
Териб ёрга берайлик,
Доира дум-дума, баҳорги мавсума,
Баҳор чоғи гулгунчалар қилар табассума (7),

ҚИЗИЛ ГУЛИНГ БЎЛОЙИН

(анъанавий «Қизил гул» сайлида ижро этилган қўшиқлар)

Ўзбек фольклорининг кўп асрлик бадиий анъаналари тизимида табиатнинг боқийлигини тараннум этиш билан боғлиқ қўшиқ ва удумлар алоҳида ўрин тутати. Ҳар йили кўкламда қизил гуллар очилган пайтда анъанавий тарзда ўтказиб келинган «гул сайли» билан алоқадор фольклор асарлари ҳам ана шундай қадимий тафаккур дурдоналари сирасига киради. Халқимизнинг наврўз байрами билан алоқадор маросимлари сирасига кирадиган анъанавий «Қизил гул» сайли аграр культлар ва ҳосилдорлик ғоясини ўзида мужассамлаштирган қадимий умумхалқ тантаналаридан биридир.

Табиатнинг кўкламги уйғониши билан боғлиқ бу анъанавий халқ сайлининг ўзига хос кўринишларидан бири хоразмликлар орасида қадимдан урф бўлиб келган. «Қизил гул» сайли ҳар йил баҳорда Хива шаҳри яқинидаги Баворис бобо қабристонида бўлиб ўтган. Бу байрамда аҳолининг барча табақаси-ёшлар ҳам, болалар ҳам, катталар ҳам қатнашишган. Ислом ақидаларининг таъсири кучли бўлган даврларда ҳам Баворис бобо мозоридаги сайлда аёл ва эркаклар баб-баравар иштирок этаверишган. Ёш қиз-жувонлар мозор яқинидаги йўлакдан сайлгоҳ томон йўл олишган. Уларни кузатиб турган йигитлар ўз севгилиларига олма, анор, гул отишган. Кимдир гўшт, бошқа биров гуруч, яна кимдир ёғ олиб келиб, сайлгоҳда ош пиширишган. Халқ оғзаки ижодиётида қизил гул севги ва оила тимсоли сифатида талқин қилинишига асосланган Г.П.Снесарев бу баҳорий маросим замирида ўлиб-тирилувчи табиат культлари ҳақидаги қадимий мифологик қарашлар ётишини қайд қилади (Снесарев Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. - М., 1969. С.206).

Хоразмликларнинг "Қизил гул" сайлига доир этнографик материалларни тўплаган Н.П.Лобачева бу оммавий сайлни «баҳорий тантаналарни якунлаб, ёз мавсуми удумларини бошлаб

берадиган байрам» деб ҳисоблайди. У 1946 йили Хивада ўтказилган «Қизил гул» сайлида иштирок этган Ю.В.Кнозоровнинг кузатишлари қайд қилинган этнографик битиклар ҳамда ўзининг ана шу байрам ҳақида 1947 йилда ёзиб олган маълумотларига асосланиб, қуйидагиларни ёзади: «Қизил гулларнинг очилиши май-июнь ойларига тўғри келади. Айрим жойларда бу байрам билан боғлиқ сайл-томошалар бир ой давомида муттасил ўтказиб келинган. Яқин қариндош-уруғларга, шунингдек, дўстларга қизил гул (ёки атиргул) совға қилиш бу байрамнинг ўзига хос удумларидан бири ҳисобланган. Хиваликлар Баворис бобо қабристонида «Қизил гул» сайлини ўтказганлар. Сайлда асосан ёшлар иштирок этишган. Унаштириб қўйилган ва бўй етган қизлар, келинчаклар, ёш жувонлар чиройли кийинишиб, Баворис бобо мазорига олиб борадиган йўл бўйидаги уйларнинг томи устига чиқиб олишган. Пастда мазорга туташ йўл четида байрамона кийинган ёш йигит-яланглар ҳам йиғилишиб туришган. Кун ўрта бўлиб, яъни соат миллари 12дан ошганда Баворис бобо қабристонининг туғи туширилган: бу «Қизил гул» сайлининг бошланишига ишора бўлган. Шундан сўнг йигитлар том бошида турган қиз-жувонларга турли хил рангдаги пиширилган тухум, шунингдек, олма, анор отганлар. Ўзлари кўнгил қўйган қизларга ширинлик, майиз ва ҳолва тухфа этганлар. Одатда бундай совғалар ёш болалар орқали етказилган. Қизлар ҳам йигитларни ана шундай ҳадялар билан сийлашган. Сайлда қатнашган аёлларнинг ҳам, эркекларнинг ҳам қўлларида гул бўлган. Улар чаккаларига, рўмолларига, белбоғларига гул қистириб қўйганлар» (Лобачева Н.П. Формирование новой обрядности узбеков. М., 1975. С.121).

«Қизил гул» сайли ўтказиладиган куни чоллар ҳам мачитга йиғилишиб, намоз ўқишган. Мазор ёнидаги сайлгоҳда шавла, ош каби таомлар пиширилган ва уни кўпчилик бўлиб тановул қилганлар. Сайл кун бўйи хурсандчилик, шодиёна билан давом этган. Соат тахминан 16-17 ларда, яъни кун пешиндан оққандан кейин Баворис бобо қабристонида янги туғ кўтарилган. Учига оқ сурп мато бўлаги ўралган янги туғнинг мазор узра кўтарилиши «Қизил гул» сайли ўз ниҳоясига етганлигини кўрсатган.

1946 йилда Хоразм вилоятида этнографик тадқиқотлар олиб борган М.В.Сазонова ҳам Хива шаҳрининг жанубий-ғарбий томонида жойлашган Баворис бобо қабристонида ўтказилган «Қизил гул» сайли ҳақида қизиқарли маълумотларни тўплаган. Унинг аниқлашича, март ойининг 21-22-саналарида, яъни Наврўз байрами кунлари тантана қилинган бу сайл далага биринчи қўш чиқариш маросими билан ҳам боғланиб кетган (Сазонова М.В. Традиционные хозяйство узбеков Южного Хорезма. Л., 1978. С.38).

Назаримизда, «Қизил гул» сайли халқимизнинг йилбоши – наврўз байрами билан боғлиқ тақвимий маросимлари тизимининг анъанавий узваридан бири бўлиб, табиатнинг кўкламги уйғониши, янги меҳнат йилининг бошланиши, ҳосилдорлик ва барақа тилаш тантанаси сифатида ўтказиб келинган.

Бу сайлнинг «Ғули сурх» – «Қизил гул сайли» деб аталган локал типни ҳудудий жиҳатдан кенг қамровли бўлиб, Бухоро, Самарқанд, Тожикистон, Афғонистонда қайд қилинган. «Ғули сурх», яъни «Қизил гул» байрами ҳақидаги дастлабки қайдлар ёзувчи Садриддин Айний қаламига мансубдир. У Бухоро яқинидаги Баҳоуддин Нақшбанд мазорида ўтказилган «Ғули сурх» байрамини бевосита ўз кузатишлари асосида тасвирлаган. Бухороликларнинг Баҳоуддин мазорида ўтказилган «Ғули сурх» сайли тантаналари бир ой давом этган.

Самарқанд яқинидаги бир қишлоқда ҳам «Ғули сурх» сайли ҳақидаги маълумотлар сақланганлигини аниқлаган этнограф Н.П.Лобачеванинг ёзишича, ёш йигит ва қизлар тўп-тўп бўлишиб лолақизғалдоқлар териш учун шаҳар ташқарисига чиққанлар. Сайл маркази Чўпон ота қирларида бўлган.

«Ғули сурх» тантаналари Бухоро вилоятининг Шофиркон тумани қишлоқларида ҳам ўтказилган. Бу байрам деҳқонларнинг баҳорги экиш мавсуми билан боғлиқ бўлиб, ҳамал ойининг аввалида бошланган ва бир ой мобайнида узлуксиз тантана қилинган. Бу байрам атиргулга эмас, балки кўкламда очиладиган қизил гулга бағишланган. Бир ой давомида қишлоқларда бозорлар гавжум бўлган, сайллар уюштирилган. (Хамраев А.Х. Праздник красной розы // «Общественные науки в Узбекистане», 1958, №6, С.72-73). Кўринадикки, шофирконликларнинг «Ғули сурх» сайли янги деҳқончилик мавсумининг бошланиши билан боғлиқ ҳолда ўтказилган.

Баҳоуддин Нақшбанд мазори ёнида ўтказилиб келинган «Гули сурх» сайлининг нисбатан тўла тавсифи бухоролик этнограф Г.Қаюмова томонидан ёзиб олинган. «Қизил гул» сайлида йигит ва қизлар «олма отиш», «гул узатиш», «анор отиш» ўйинларини ўйнаганлар. Ёш келинчаклар «келин салом»ни бажарганлар. «Қизил гул» шодиёнасига атаб қўшиқлар тўқилган, лапарлар айтилган (Қаюмова Г. Унутилган қадриятлар. Бухоро, 1993, 6-бет). Баҳоуддин мазори ёнида ҳар йили баҳорда ўтказилган «Гули сурх» сайлида тўртлик шаклидаги анъанавий қўшиқлар айтилган. Бундан ташқари, «Қизлар бозори қайдадир», «Олманинг барги майда», «Ўлдирса ёр ўлдирсин», «Адоғ- адоға дилбар», «Дилбари ягонамининг», «Ака мана донашўрак», «Ёғма ёмғир, меҳрибоним йўлдадир», «Киссамда кишишим бор» каби қўшиқлар ҳам ижро этилган.

Маълумки, халқ сайллари анъанавий чорлов сўзлари билан бошланади. Бухороча доира усуллари садоси остида саҳнага жарчи кириб келади. Кўклам нафосатидан дили шодликка тўлиб турган жарчи ҳаммани Қасри орифон қишлоғида ўтказилажак халқ сайлига чорлайди: *«Одамлару одамлар, боғда битган бодомлар, эшитмадим деманглар! Бугун Бухоройи шарифда, Қасри орифонда «Қизил гул» сайли бўлади. ҳамма сайлга келсин!»*

Жарчи овозини эшитган одамлар байрамона кийинишиб Қасри орифон қишлоғи томон оқиб кела бошлайдилар. «Қизил гул» сайлига турли касб билан шуғулланувчи ҳунармандлар, қандолатчилар, косиблар ўзлари тайёрлаган маҳсулотларни олиб келишади. Катта-катта мис қозонларда лаззатли баҳорий таомлар пиширилади, санъаткорлар дилрабо куй-қўшиқлар билан сайлга келган кишилар дилини хушнуд этадилар.

«Қизил гул» сайли деҳқон ва чорвадорлар учун янги меҳнат мавсумининг бошланиш даври сифатида муҳим амалий аҳамиятга эга бўлган. Бободеҳқонлар эрта кўкламдан она заминга барака уруғи қадасалар, чўпон-чўлиқлар ўз сурувларини серўт яйловлар томон ҳайдайдилар. «Қасри орифон» фольклор жамоаси томонидан тайёрланган «Қизил гул» сайли дастурида чўпон таёғининг топширилиши лавҳасида ҳам ажодларимизнинг чорвачилик билан боғлиқ қадимий удумлари акс эттирилган.

Маълумки, халқимизда касб-кор, ҳунар отадан ўғилга мерос қилиб қолдирилган. Шу тариқа ажодлар мероси, касбий

анъаналари авлоддан-авлодга ўтиб бизнинг кунларгача етиб келган. Ҳар бир касб соҳиби ўз ҳунарининг сир-асрорларини шогирдларига, фарзандларига қунт билан ўргатиб борган. Шу тариқа ҳунармандчилик, чорвачилик ва деҳқончиликка алоқадор барҳаёт анъаналар силсиласи юзага келган. Анъанага кўра, «Қизил гул» сайлида тажрибали чўпонларнинг ўз шогирди ёки ота касбини пухта эгаллаган ўғлига боболаридан мерос бўлиб келаётган чўпон таёғини топшириш маросими ҳам ўтказилади.

«Қизил гул» сайлининг поэтик фольклори табиатнинг фусункор гўзаллигини улуғлаш билан бир қаторда ижодкор халқимизнинг руҳий кечинмаларини ҳам бадиий ифода этган. Бу қўшиқлар табиатни севишга, инсоний меҳр-оқибатни қадрлашга, ота-боболар анъаналарига содиқ бўлишга, она юрт тупроғида ўсган ҳар бир гиёҳ, ҳар бир дарахт, ҳар бир гулни мўътабар тутишга ундаган. Шунинг учун ҳам «Қизил гул» сайли ритуал маросимлардан бири сифатида анъанавий тарзда ўтказилиб, бу сайл билан боғлиқ фольклор асарлари асрлар оша сайқалланиб, такомиллашиб келаверган.

АСРА ҚИЗИЛ ГУЛНИ, ЭГАМ

Субҳидамда сувга чиқсам, оҳ урадир бир йигит,
Қайрилиб бетига боқсам, ёрдан айрилган йигит,
Асра қизил гулни эгам, сақла қизил гулни эгам,
Баҳосига етмасалар сотма қизил гулни эгам.

Ёрдан айрилган ёмондир, жондан айрилган ёмон,
Ишқ ўти тушса юракка дўзах ўтидан ёмон,
Асра қизил гулни эгам, сақла қизил гулни эгам,
Баҳосига етмасалар сотма қизил гулни эгам.

Қиш кунни овга чиқиб, суқсурни кўрган бормикин,
Ўз ёридан айрилиб, девона бўлган бормикин,
Асра қизил гулни эгам, сақла қизил гулни эгам,
Баҳосига етмасалар сотма қизил гулни эгам.

Тоғдаги юрган кийикка мен нечук занжир солай,
Сен кишининг ёри бўлсанг, мен нечук қўнгил қўяй,

Асра қизил гулни эгам, сақла қизил гулни эгам,
Баҳосига етмасалар сотма қизил гулни эгам.

Сен чаманнинг гули бўлсанг, мен чаманнинг булбули,
Сен чиройингга ишонсанг, мен худойимнинг қули,
Асра қизил гулни эгам, сақла қизил гулни эгам,
Баҳосига етмасалар сотма қизил гулни эгам.

Эшик очиб тўрга боқсам, тўрда бир ой ўлтирур,
Қошлари қийғоч қаламдек, бир паризод ўлтирур,
Асра қизил гулни эгам, сақла қизил гулни эгам,
Баҳосига етмасалар сотма қизил гулни эгам.

Сочлари ерга тушадир, беллари бир қилча йўқ,
Ишқимиз сизга тушибдир, ўзгалар бир пулча йўқ,
Асра қизил гулни эгам, сақла қизил гулни эгам,
Баҳосига етмасалар сотма қизил гулни эгам.

Гулни уздим новдадан, гулдек тўрамга бандаман,
Белида шоҳи рўмол, қоши қаламга бандаман,
Асра қизил гулни эгам, сақла қизил гулни эгам,
Баҳосига етмасалар сотма қизил гулни эгам.

Тоғдаги барра қиёғдай, қошгинангдан ўргилай,
Силкиниб турган кийикдай, кўзгинангдан ўргилай,
Асра қизил гулни эгам, сақла қизил гулни эгам,
Баҳосига етмасалар сотма қизил гулни эгам (1).

ҚИЗИЛ ГУЛИНГ БЎЛАЙ

Қаддингдан ўргилай соҳибжамол қиз,
Менинг оху зоримдан беҳабарсиз.
Менинг оху зорим элларга машҳур,
Қизил гулинг бўлай қўйнингга яшир.

Қошингнинг қораси айлона келган,
Қизил гул соясида рўпара келган.

Қизил гул сояси, сойнинг булоғи,
Жуда ёмон бўлар ёрнинг фироғи.

Қизил гул тагида ювма бошингни,
Қуралай кўзингдан тўкма ёшингни.
Қуралай кўзингдан тўксанг ёшингни,
Оламан-кетаман ёлғиз бошимни.

Чархимнинг қулоғида ой кўраман,
Мен сени оғам билан тенг кўраман.
Мен сени оғам дедим, жоним дедим,
Қизил гул гунчасидек ёрим дедим.

Кошки уйим гул билан тўлса эди,
Ҳамма уйдан ўртада бўлса эди.
Ўтирсам гул зебо билан тизма-тиз,
Дўст кулиб, душман адо бўлса эди.

Қизил бахмал бичаман ман ёрима,
Қизил гул йиғлайди оҳу зорима,
Қизил гул йиғламай, кимлар йиғласин,
Кўзим тўрт бўлибди севган ёрима (2).

ҚИЗИЛ ГУЛНИНГ ДОНАСИ

Қизил гулни эксанг хирмони бўлмас,
Яхшига борганнинг армони бўлмас,
Ёмон билан қуйиб-ёниб юргунча,
Яхши билан даврон сурсанг ўлгунча.

Ўйлана-ўйлана ўйлар этарман,
Ҳавасман, бўйингга қачон этарман,
Қизил гулнинг донасиман, бўйингдан,
Гулзорингга эксанг, униб битарман.

Қизил гул ёнида юрасим келар,
Қизил гул боғина кирасим келар,
Қизил гулли боғларда ёр юрганда,
Ёнида қўл бериб, юрасим келар (3).

ҚИЗИЛ ГУЛЛАР ДАСТА-ДАСТА

Қизил гуллар анча-анча,
Инжитманглар мени бунча,
Менинг сира ўчмас ўтим,
Ёр билан қовушмагунча.

Қизил гуллар даста-даста,
Ҳасрат билан бўлдим хаста,
Ҳолимни сўр келиб аста,
Бўлмас шифо келмагунча.

Қизил гул бўлмагай эрдим,
Онадан бўлмагай эрдим,
Очилиб-сўларим билсам,
Дунёга келмагай эрдим (4).

ҚИЗИЛ ГУЛИНГ ҚЎЛИМДА

Қўлингдаги қизил гулинг бўлайин,
Боғингдаги шўх булбулинг бўлайин,
Орзу-армон билан сенга етишдим,
Энди ўзим жону дилинг бўлайин.

Қизил гулинг қўлимдадир — сўлмагай,
Қизил гулларимдан душман юлмагай,
Қизил гулни эккан йигит соғ бўлсин,
Қизил юзларимдан айро бўлмагай.

Қизил гулни экса бўлар нор билан,
Соясида ётса бўлар ёр билан,
Бўсасини алишмайман бол билан,
Ёрга етдим армон билан, зор билан (5).

ГУЛ САЙЛИДА ЯЙРАБ ҚОЛ

Афшонанинг тулпори,
Майсалари уфори,

Баҳоуддин чорлайди,
Эрта саҳар наҳори.

Бола ўйнайди чангни,
Қиз танлар қизил рангни,
Бухор элни уйғотинг,
Саҳарлаб чалинг зангни.

Бухорода катта айвон,
Шоҳрудда оби-равон,
Ўйигит сайлга келса,
Кияди заррин чопон.

Лаби ҳовузда мажнунтол,
Мажнунтолга пайванд сол,
Гул сайлига келганда,
Чиройлисин танлаб ол.

Ариқ бўйида ялпиз,
Ялпизнинг барги ёлғиз.
Гул сайлида яйраб қол,
Ўтирма қараб ёлғиз.

Бухорода гуллола,
Гуллар сизга ҳавола,
Гул сайлига марҳабо,
Ўйнайди дорбоз бола.

Томга чиқдим тол учун,
Ари тутдим бол учун,
Гул сайлига келдим мен,
Бир қаламқош ёр учун.

Расталар бунча дўлоб,¹
Гулдан тайёрланг шароб,
Гул сайлига бормоқ ҳам,
Билиб қўйинг бу - савоб.

¹ "Дўлоб" - гавжум

Анори дона-дона,
Ишқингда мен девона,
Гул сайлига келганда,
Қилма мени бегона.

Ҳар баҳорда шу одат,
Халқ оғзида ривоят,
Биттадан ниҳол экиш,
“Гули сурх”га садоқат.

Том бошида гулхайри,
Ёнади айри-айри,
Кутиб турмас, тез келгин,
Ўтиб кетар гул сайли (6).

НАВРЎЗ ГУЛИ ПАЙВАСТА

Баҳоуддин гуллари,
Хушхондир булбуллари,
Сизга таъзим қилади,
Мажнунтол, сумбуллари.

Одамлари ораста,
Наврўз гули пайваста,
Баҳоуддинга келинг,
Тенги йўқдир қиёсда.

Нозбўй гулни ардоқлаб,
Қаламқошлар дейдилар,
Гулга озор берманглар,
Бағри тошлар дейдилар (7).

ҲОЙ, ҲОЯ МОМО, ЖИМЖИМА

Боғда булбул сайрайди-ей, ҳой, ҳоя момо, жимжима,
Бобо сайлга келди-ей, ҳой, ҳоя момо, жимжима,

Кизил гуллар сайлига-ей, ҳой, ҳоя момо, жимжима,
Диллар бирам яйради-ей, ҳой, ҳоя момо, жимжима,
Дошқозонда софи ош, ҳой, ҳоя момо, жимжима,
Ҳиди урар думоққа, ҳой, ҳоя момо, жимжима,
Дамла палов дам есин-ей, ҳой, ҳоя момо, жимжима.
Қўй гўшти думбали бўлсин, ҳой, ҳоя момо, жимжима,
Ичида сабзи мўл бўлсин, ҳой, ҳоя момо, жимжима,
Ичида майиз кўп бўлсин, ҳой, ҳоя момо, жимжима,
Кампир еб мазза қилсин, ҳой, ҳоя момо, жимжима,
Боболар еб кўк чой ичсин, ҳой, ҳоя момо, жимжима,
Ёшу қари бахтига, ҳой, ҳоя момо, жимжима,
Юртбошим омон бўлсин, ҳой, ҳоя момо, жимжима (8).

ЁМҒИР ЁҒДИР, КЎК БЎЛСИН

(ёмғир ёғдириш ва уни тўхтатиш билан боғлиқ қадимий маросим қўшиқлари)

Деҳқончилик халқимизнинг энг қадимий машғулотларидан бири ҳисобланади. Шу боис, аجدодларимизнинг табиат ҳодисалари билан боғлиқ мифологик қарашлари ҳамда баҳор фаслига оид маросим фольклори силсиласида йил қурғоқ келганда ёмғир ёғдириш маросими алоқадор эътиқодий қараш ва айтимлар алоҳида ўрин гутади. Маълумки, ўтмишда айниқса, лалми экинзорларидан мўл ҳосил кўтаришда миришкор деҳқонлар меҳнати ҳамда йиллик ёгин-сочин миқдори муҳим аҳамият касб этган. Шунинг учун ҳам лалмикор ерларда деҳқончилик қилган боболаримиз йил қурғоқ келганда ёмғир ёғдириш мақсадида ўзига хос маросимларни ўтказганлар. Бу маросим “Сут хотин”, “Сус хотин”, “Сув хотин”, “Сут хотин”, “Сўз хотин”, “Чала хотин”, “Чайла қозоқ”, “Туз хотин” каби номлар билан аталган.

Масалан, Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги Миришкор қишлоғида яшовчи 67 яшар Тўпа Хидиралиеванинг 1972 йилда айтиб берган маълумотларига кўра, ҳаво ёғмаса, битта ходанинг тепа қисмига чўп боғлаб, одамга ўхшатиб қўғирчоқ ясайдилар. “Сут хотин” деб аталадиган бу қўғирчоқнинг эгнига аёл куйлагини кийгизадилар ва бошига лачак ёки рўмол ўрайдилар. Момолардан бири ана шу қўғирчоқни кўтариб етти уйга боради ва ҳар хонадонга кирганида:

Ёмғир ёғсин, Сут хотин,

Дарё тўлсин, Сут хотин, - деб қўшиқ айтади. Уй эгалари ун, бугдой, хуллас, бирорта атаган нарсаларини чиқариб берадилар. Момо етти уйдан йиғилган бугдойларни ёрғучоқдан чиқариб, овқат пиширади. Етти оила аъзолари бир жойга тўпланишиб, бу таомни биргалашиб тановул қиладилар. Шундан кейин ҳалиги “Сут хотин”ни таом пиширилган уйнинг томи-

га чиқариб тикка қадаб қўядилар. Миришкор қишлоғида ёмғир ёлмаганда тошбақани ҳам осиб қўядилар. Шундай қилинса, ёмғир ёғади деб ўйлайдилар.

“Сут хотин” маросими Самарқанд вилоятининг Булунгур туманида бироз бошқачароқ ўтказилган. Фольклоршунос Т.Очилов ёзиб олган маълумотларга қараганда, агар қурғокчилик бўлса, одамлар бир-бирини сувга пишади. Қаерда тошбақа кўрсалар, ағдариб ташлаб кетаверадилар. Болалар тошбақанинг устига бир оёғини қўйиб, иккинчи оёғини кўтариб туриб:

Оғирлигим сенга,

Енгиллигим менга, - дейдилар.

Ёмғир ёғмай, лалмидаги бугдой ўсмай қолса, оиласида тўнғич бола бўлиб туғилган бир аёл куракка ходани кўндаланг қилиб боғлаб қўл қилади. ҳосил бўлган чорчўпга кийим кийгизиб, қўлларига тошбақа осиб қўядилар. Аёллардан бири ана шуни кўтариб уйма-уй юради, унинг ёнида бораётган хотинлар ҳар уйга борганда:

Сут хотин, сут хотин,

Ҳаволар жовсин, сут хотин,

Бугдойлар бўлсин, сут хотин,

Ўралар тўлсин, сут хотин, - деб қўшиқ айтиб туришади.

Уй эгаси эса бир пақир сув олиб чиқиб ҳалиги тошбақаларнинг устидан қуяди. Кейин бирор егулик билан бугдой чиқариб беради. Йиғилган масаллиқдан овқат қилиб тарқатса, ёмғир ёғади дейдилар (ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1597/8. Самарқанд вилоятининг Булунгур туманида яшовчи Ҳазраткул Муҳаммадқул ўғлидан 1959 йилда Т.Очилов ёзиб олган).

1982 йилнинг жавзосида лақай уруғига мансуб ўзбекларнинг фольклорини ўрганиш мақсадида Жанубий Тожикистон бўйлаб илмий сафарда бўлганимизда Ёвон туманининг Султонобод қишлоғида яшовчи Бобо Муслимов, Улдона Розикова, Галабулоқ қишлоғида истиқомат қилувчи Тошгул момо Жумаева, Кўлбулоқ қишлоғида Саъдулла ота Мирсапаровлардан ёмғир ёғдириш мақсадида ўтказилган “Сут хотин” маросими ҳақидаги қизиқарли маълумотларни ёзиб олган эдик.

Кўклам кунлари қурғоқ келиб, лалмига экилган бугдой ўсиш-

дан тўхтаса, ўн-ўн беш чоғли йигит-яланглар йиғилишиб, бир ёш болани эшакка терс миндириб, қўлига сув тўлғазилган кади (сувқовоқ) тутқазганлар. Иккита тошбақани ҳам тутиб олиб, путидан ип боғлаб, эшак эгарининг устидан осилтириб ташлаб қўйганлар. Эшакка терс минган бола сувқовоққа солинган найни айлантриб, “ғўрр-ғўрр” эткизиб овоз чиқарган. Йигитлар эшакни етаклаб, уйма-уй юришган ва ҳар уйга борганда эшак минган бола “Вой қўйдим! Вой қўйдим!” деб қичқирган. Уй эгаси боланинг устидан бир пақир сув қўйиб, йигитларга дон-дун, қанд-қурс чиқариб берган. Йигитлар эса:

*Ҳаво ёғмас бўлами,
Томчи томмас бўлами,
Саксондаги кампирларни
Сув оқизмас бўлами.
Суст хотин-о, Суст хотин,
Қўйлаклари бўз хотин, -* деб қўшиқ айтишган.

Кўлбулоқлик Саъдулла ота Мирсапаровнинг хотирлашича, илгари “Суст хотин” маросимини ўтказаетганда деҳқонлар омончларининг учини тепага қаратиб қўйиб, унинг тиғига бир тошбақани тутиб оёғидан осиб қўйишган. Аёллар бўлса уйма-уй юриб, “Суст хотин” қўшиғини айтганлар. Уй эгаси бугдой чиқариб берса, хотинлар: “Оллоҳу акбар! Гулдур момо, Жалдир момо келсин! Ёмғир ёғсин, ҳаммамиз серобликка чиқайлик!” - деб дуо қилишган.

Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманидаги Дарайтут қишлоғида яшовчи 60 яшар Тўти Кокиловадан ёзиб олинган маълумотга кўра, илгарилари қурғоқчилик бўлса, ер ёмғирга тўймади, бандалар орасида касалчилик кўпаймасин, вазминлик бўлсин деб “Сел хотин” маросимини ўтказганлар. Бунинг учун учта момо бошига ғалвир ёпиниб олганча, кўчама-кўча юриб садақа сўраб, шундай қўшиқ айтишган:

*Сел хотин, селдир хотин,
Ҳаволарни ёғдир хотин,
Ерларимиз қурғоқ бўлди,
Бандалар сувлоқ бўлди.*

Пахтачи туманининг Қўшработ қишлоғида ёмғир ёғдириш маросими “Сўз хотин” деб юритилган. Одамлар қурғоқчиликни бартараф этиш учун битта тошбақани тутиб, ип билан таёқ учига боғлаганлар ва битта кампирга эски-туски кийим кийдиришган. Кампир тошбақа боғланган таёқни кўтариб, уйма-уй юрган. У билан бирга бораётган аёллар эса, йўл-йўлакка тошбақанинг устидан сув қуйиб туриб:

*Ёмғир ёғсин, сўз хотин,
Ўралар тўлсин, сўз хотин,
Оқ-оққина бузоқлар,
Оқиб ўтсин, сўз хотин,
Қарри-қарри момолар,
Жавраб ўтсин, сўз хотин!* — деб қўшиқ айтганлар.

Навоий вилоятининг Арабсарой қишлоғида ҳам йил қурғоқ келган пайтда “Сел хотин” маросими қилинган. Бунинг учун қишлоқнинг сочи оқариб кетган энг кекса кампирини ҳовлига олиб чиқиб, устига оқ лўстак ёпиб ўтиргизиб қўйишган. Сўнгра бир челақ сув олиб келиб кампирнинг устидан қуйишган ва Ҳўл бўлган кампирни эшакка миндириб қишлоқ кўчаларини айлантирганлар ва :

*Сел хотин, сел хотин,
Сув келтирсин сел хотин,* - деб қўшиқ айтганлар.

Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон туманидаги Уйшун қишлоғида қурғоқчилик бўлганча ёмғир ёғдириш учун қуйидаги маросим бажарилган: бир кампир бошига нон ёпишда ишлатиладиган рапидани кийиб олиб, икки енгига эса тандирдан нон узадиган енглик — “енгса”ни кийган ва уйма-уй юрган. Одамлар ҳазил-ҳузул билан унинг бошидан сув қуйишган ва:

*Сув кампир, сув кампир,
Ёмғирни ёғдирган кампир,
Бугдойни уйдирган кампир,
Ўрани тўлдирган кампир,* - деб ашула айтганлар.

Зарафшон воҳасида эса қурғоқчилик бўлган пайтда момақалдиروق тангриси деб тасаввур қилинган Бобо Қамбарга му-

рожаат қилиб, ёмғир сўраш удуми мавжуд бўлган. Одамлар йил қурғоқ келса, дарахт шохларига тумор осиб, тагига сув қуйишган. Болалар тупроқ уюмидан чуқурчалар ковлаб, ўша чуқурчаларни сув билан тўлғазганлар. Сўнгра сув тўла чуқурчага тош ташлаб:

Қамбар, Қамбар, сув бергил,

Сигирларга сут бергил! — деб айтим айтишган (Пещерева Е.М. Некоторые игры среди оседлого населения Туркестана // Бюллетень САГУ. Вып.11-12. — Ташкент, 1926. — С.91).

Мамлакатимизнинг барча вилоятларида ёмғир ёғдириш ва уни тўхтатиш билан алоқадор ўзига хос маросим қўшиқлари мавжуд бўлган. Қуйида чоп этирилаётган материаллар наврўз ва баҳор фасли билан алоқадор маросим қўшиқлари асосида дастур тайёрлайдиган фольклор-этнографик жамоалар учун ғоят муҳим манба бўлиб хизмат қилади.

СУСТ ХОТИН, СУЗМА ХОТИН

Суст хотин, сузма хотин,
Кўланкаси майдон хотин,
Ёмғир ёғдир, ҳўл бўлсин,
Еру жаҳон кўл бўлсин,
Майсалар қулоқ ёзсин,
Суту қатик мўл бўлсин

Ёмғир ёғдир, кўк бўлсин,
Қурғоқчилик йўқ бўлсин,
Арпа-бугдой бош тортсин,
Кайвонилар ош тортсин.

Ёмғир ёғдир, ҳўл бўлайлик,
Биз ҳам сенга жўр бўлайлик,
Кўкламда ўйнаб-кулиб,
Ҳам шўху, ҳам зўр бўлайлик.

Ёмғир ёғди, дўл бўлди,
Еру жаҳон кўл бўлди.

Шафтолилар барг ёзди,
Дунё тўла гул бўлди,
Суст хотин, сузма хотин (1).

СУСТ ХОТИН, СУЛТОН ХОТИН

Суст хотин, султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин.
Ҳаво жовмас бўлама, суст хотин,
Томчи томмас бўлама, суст хотин,
Жетмишдаги кампирни, суст хотин,
Сел опкетмас бўлама, суст хотин.

Суст хотин, султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин.

Ҳосиллар мўл бўлсин, суст хотин,
Дехқоннинг уйи тўлсин, суст хотин,
Ёмғирларни ёғдиргин суст хотин,
Ёмоннинг уйи куйсин, суст хотин.

Суст хотин, султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин.

Ҳаволарни жовдиргин, суст хотин,
Бугдойларни бўлдиргин, суст хотин,
Осмондан томчи ташлаб, суст хотин,
Элу юртни тўйдиргин, суст хотин.

Суст хотин, султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин (2).

СУСТ ХОТИН-О, СУСТ ХОТИН

Суст хотин-о, суст хотин,
Иштонбоғи бўз хотин,

Олти қарич ови бор,
Оқ жиякдан бови бор.
Ҳаво жовмас бўлама,
Томчи томмас бўлама,
Етмишдаги кампирни,
Сел олкетмас бўлама?!

Суст хотин-о, суст хотин,
Иштонбови бўз хотин,
Дехқонларни ғам босди,
Омочини чанг босди,
Ҳаво жовсин себалаб,
Бўри қочсин жебалаб,
Бугдой бўлсин зарчалаб,
Сағир-суғур қолганлар,
Нонни есин парчалаб (3).

СЎЗ ХОТИН

Томчи томмас бўлама,¹
Ҳаво жовмас² бўлама,
Саксондаги кампирларни
Сув оқизмас бўлама,
Сўз-сўз хотин, сўз хотин,
Иштонбови³ бўз хотин.

Ҳаво жовмас бўлама,
Томчи томмас бўлама,
Тўйга келган кампирларни,
Сел оқизмас бўлама,
Сўз-сўз хотин, сўз хотин,
Иштонбови бўз хотин.

¹ “бўлама” - бўларми

² “жовмас” - ёғмас

³ “иштонбови” - иштонбоғи

Омочларни чанг босди,
Юракларни ғам босди,
Деҳқон кўзи намлансин,
Ҳаво жовиб¹ айлансин,
Сўз-сўз хотин, сўз хотин,
Иштонбови бўз хотин.
Ҳаво жовсин зарчалаб,
Бугдой бўлсин шохчалаб,
Булутларни эндирсин,
Гулдур момо² гулдираб,
Сўз-сўз хотин, сўз хотин,
Иштонбови бўз хотин.

Сўз-сўз хотин, сўз хотин,
Иштонбови бўз хотин,
Олти қарич оғи бор,
Оқ ипакдан боғи бор,
Сўз-сўз хотин, сўз хотин,
Иштонбови бўз хотин.

Қорабойнинг келини,
Олти ботмон елини,
Ола байтал тепибди,
Ололмайди белини,
Сўз-сўз хотин, сўз хотин,
Иштонбови бўз хотин.

Ҳаво жовсин тов-товга,
Йилқи келсин матовга,³
Кўчада юрган келинчак,
Қочиб кирсин ўтовга,
Сўз-сўз хотин, сўз хотин,
Иштонбови бўз хотин.
Суст хотин, сузма хотин (4).

¹ “жовиб” - ёғиб

² “Гулдур момо” - момақалдиروق

³ “матовга” - бойловга

ОШИ АРАВОН ХОТИН

Суст хотин-о, суст хотин,
Иштонбови бўз хотин,
Оши аравон хотин,
Нони фаровон хотин (5).

БУҒДОЙ ТУРСИН ҒУНЧАЛАБ

Суст хотин-о, суст хотин,
Иштонбови бўз хотин,
Ҳаво ёғиб сел келсин,
Ҳосили мўл йил келсин,
Ҳаво жовмас бўлама,
Томчи томмас бўлама,
Буғдой турсин ғунчалаб,
Кўчадаги сағирлар,
Нонни есин парчалаб,
Омочларни чанг босди,
Деҳқонларни ғам босди (6).

ТОМЧИ ТОММАС БЎЛАМА

Суст хотин-о, суст хотин,
Иштонбоғи бўз хотин,
Олти қарич оғи бор,
Оқ ипакдан боғи бор,
Суст хотин-о, суст хотин,
Ҳанг босдию, ҳанг босди,
Деҳқонларни ғам босди,
Омочларни чанг босди,
Суст хотин-о, суст хотин,
Ҳаво ёғмас бўлама,
Томчи томмас бўлама,
Қари-қартанг кампирларни,
Сел опкетмас бўлама (7).

ЧАЙЛА ҚОЗОҚ ЙИҒЛАЙДИ

Чайла қозоқ йиғлайди,
Нону патир тилайди,
Кўккина қўзи маърайди,
Кўккина ўтни тилайди (8).

ЎРАЛАР ТЎЛСИН, СУТ ХОТИН

Жиззах вилоятининг Бахмал туманидаги Новқа қишлоғида баъзи йиллар ниҳоятда қурғоқ келиб, қурғоқчилик туфайли экинлар битмай қолса, табиатдан сув сўраб “Сут хотин” маросимини ўтказишади. Бунда бир хотин ёғочдан қўғирчоқ ясаб, уни кўтариб уйма-уй “Сут хотин” қўшиғини айтиб, тиланиб юради. Одамлар унга атаган-топганини ҳадя этадилар ва йиғилган нарсалардан худойи қилинади.

Сут хотин, сут хотин,
Ўралар тўлсин, сут хотин,
Сут хотин, сут хотин,
Сут хотинга сув керак,
Оч қолганда нон керак,
Сут хотин, сут хотин,
Тандир-тандир нон бўлсин,
Қозон-қозон ош бўлсин,
Сут хотин, сут хотин,
Аллопнинг¹ уйи куйсин,
Сут хотин, сут хотин (9).

ҲАВОЛАР ЁҒДИ ТОВ-ТОВГА

Сут хотин-о, сут хотин,
Тўгараги майдон хотин,
Ҳаволар ёғсин, ўралар тўлсин,

¹ “аллоп” - ун билан савдо қилувчи киши

Бугдойлар пишсин, элимиз тўйсин.

Сут хотин-о, сут хотин,

Ҳаволар ёғди тов-товга,

Йилқилар тушди матовга,

Менинг ойнам¹ берк бўлиб,

Бахмал ёлсин ўтовга.

Сут хотин-о, сут хотин,

Олдимизда оғалоқ бўлсин,

Қўлимизда чақалоқ бўлсин,

Нонлар кўп замон бўлсин,

Юртимиз омон бўлсин,

Сут хотин-о, сут хотин,

Соғинганлар бор бўлсин,

Ҳаммага худо ёр бўлсин,

Сут хотин-о, сут хотин (10).

СЎЗ ХОТИН, СУЛУВ ХОТИН

Бойсун туманининг Работ қишлоғида узоқ вақт ёмғир ёлмаганда бир неча кампирлар ва болалар бошларига чакмон ёпишиб олиб, уйма-уй юриб ушбу қўшиқни айтишган:

Сўз хотин, сўз хотин,

Иштонбоғи бўз хотин,

Бизлар келдик кўп хотин,

Ҳаво ёғсин, ҳўл бўлсин,

Ўйдим ерлар кўл бўлсин,

Ҳосилимиз мўл бўлсин,

Сўз хотин, сулув хотин,

Сўз айтиб келар хотин.

Ҳаво ёғса осмондан,

Ҳосилин олар хотин,

Ҳосилимиз мўл бўлса —

Шод бўлиб юрар хотин (11).

¹ "ойнам" - қадрдоним

СУС ХОТИНГА СУВ КЕРАК

“Сус хотин” маросимини ўтказишда, уч киши битта куракчага куйлак кийдириб, уни кўтарганча эшикма-эшик юрадилар ва ана шу қўшиқни айтадилар. Уй эгалари берган эҳсондан махсус таом пишириб, бутун қишлоқ аҳли биргалашиб тановул қиладилар.

Сус хотин, сус хотин,
Ҳаволар ёғсин далага.
Сус хотин, сус хотин,
Ўралар тўлсин буғдойга,
Сус хотин, сус хотин,
Сус хотинга сув керак,
Сус хотин, сус хотин,
Оч қолганда нон керак.
Сус хотин, сус хотин,
Тандир тўла нон бўлсин,
Қозон тўла ош бўлсин,
Сус хотин, сус хотин,
Аллопнинг уйи куйсин (12).

СУС ХОТИН

Ёмғир чақириш маросимининг “Сус хотин” номи билан аталган кўриниши Қашқадарё вилоятининг Қамашли туманидаги Қирғизсарой қишлоғида этнограф олим Ф.Раҳмонов томонидан қайд қилинган. Йигитлар баҳор кўрғоқ келганда бир қўғирчоқ ясаб, унга аёлларнинг эски-туски кийимларини кийгизиб, “безатишган”. Қўғирчоқнинг бош қисмига эса битта тошбақани ип билан боғлаб осиб қўйганлар. Кейин ана шу қўғирчоқни баланд кўтариб, уйма-уй юришган ва қуйидаги қўшиқни айтишган. Уй эгалари бўлса қўғирчоқ бошига илинган тошбақанинг устидан сув қўйишган:

Ҳаволарнинг эгаси, сус хотин,
Баҳор ойи бекаси, сус хотин,

Сен меҳрибон энасан, сус хотин,
Кўк тоқининг эркаси, сус хотин,
Булутларни қамчилат, сус хотин,
Экинларга томчилаб, сус хотин.

Қашқадарё вилоятининг Чироқчи туманида эса ёмғир чақириниш маросимини ўзидан тиниб-тинчиган, серфарзанд, қутбаракали ва албатта, онасидан тўнғич фарзанд бўлиб туғилган момо ўтказган. У уч-тўртта хотинни эргаштириб олиб, бошига эски тўн ёки чакмон ёпинганча, уйма-уй юриб қуйидаги қўшиқни куйлаган:

Шамол елди, билмадингми, сус хотин,
Қорлар кетди, билмадингми, сус хотин,
Ўт-ўлан энтиккан кун оловидан,
Қир-адирда кезмадингми, сус хотин,
Арпа-бугдой тўлиқ бўлсин, сус хотин,
Катта-кичик кўнгли тўлсин, сус хотин (13).

ҚИВЛАДАН БИР БУЛУТ КЕЛАР

Бухоро вилоятининг Қоракўл туманида ёмғир чақириниш маросими “**Чала хотин**” номи билан аталади. Бу маросим номи билдирувчи “Чала хотин” атамасидаги “**чала**” сўзи “**жала**” лексемаси билан этимологик жиҳатдан ўзакдошдир. Шунга қўра, “Чала хотин” сўзи “Жала хотин” маъносини англатади. Бу маросимни ўтказиш учун аёллар бир ходанинг учига кап-кир боғлаб бош қиладилар ва унинг остидан кўндаланг таёқ боғлаб қўл ясайдилар. Шу ходага куйлак кийгизилади ва ҳосил бўлган қўғирчоқни кўтариб юриб, юқоридаги қўшиқни куйлайдилар.

Қивладан бир булут келар ёғаман деб,
Момолар титрашади ўламан деб,
Ёғса-ёғсин арпа-бугдой устина,
Ураверсин селлар.

Онамнинг тўнғичиман,
Қозоннинг қирғичиман,
Ёмғирнинг ёғдирғичиман,
Ёғса-ёғсин арпа-бугдой устина,
Ураверсин селлар.

Айланади Чала хотин,
Ўргилади Чала хотин,
Ҳаво ёғса оби раҳмат,
Ураверсин селлар (14).

СЕЛ-СЕЛ ХОТИН

Қашқадарё вилоятининг Қамаши тумани аҳолисининг удумига кўра, агар баҳор ойида ёғингарчилик кам бўлиб, экинлар сувсизликдан қурий бошласа, хотин-қизлар тўпланишиб, 25-30 яшар, эмизикли чақалоғи бор бўлган бир аёлни уйма-уй олиб юриб, ҳар хонадоннинг дарвозаси олдига борганда унинг устидан бир челақ сув қуйиб ана шу қўшиқни ижро этадилар.

Сел-сел хотин, сел хотин,
Селларга оқсин шул хотин,
Еру замин гулга тўлса,
Гуллар тақсин шул хотин (15).

СИГИР ИЙСИН, СУС ХОТИН

Ёмғир ёғсин, сус хотин,
Арпа пишсин, сус хотин,
Сигир ийсин, сус хотин (16).

ЁМҒИР ЁҒСИН, СУР ХОТИН

Ёмғир ёғсин,
Ўралар тўлсин,

Сув хотинга сув керак
Қозон-қозон ун керак (17).

ЁМҒИР ЁҒАЛОҚ

Ёмғир ёғалоқ,
Момом туғалоқ,¹
Ёмғир тинганда,
Чиқар камалак (18).

СУВ ХОТИН, СУЛТОН ХОТИН

Сув хотин, султон хотин,
Кўланкаси майдон хотин,
Сув хотин - сувсиз хотин,
Куйлаклари бўз хотин.

Ёмғир ёғсин, сув хотин,
Бугдой пишсин, сув хотин,
Хирмон бўлсин, сув хотин,
Сув хотин — сувсиз хотин.

Ҳосиллар мўл бўлсин, сув хотин,
Дехқоннинг уйи тўлсин, сув хотин,
Каззобнинг уйи куйсин, сув хотин,
Сув хотин — сувсиз хотин.

Ҳавони ёғдирган сув хотин,
Бугдойни бўлдирган сув хотин,
Элни тўйдирган сув хотин,
Сув хотин — сувсиз хотин (19).

¹ “туғалоқ” - думалоқ

ЁМҒИР ЁҒ, СОЧИМ ЎС

Қашқадарё вилоятининг Қамаши туманидаги Бердали қишлоғида ёмғир ёғдириш маросимини асосан ёш болалар ўтказишган. Болалар битта қўғирчоқни ясашиб олиб, ўшани кўтарганча уйма-уй юриб қўшиқ айтишган:

Сув хотин, ивиб кел,
Булутларни қувиб кел,
Ёмғиринг сел бўлсин,
Ўралар қўл бўлсин,
Ёмғир ёғ, сочим ўс,
Ёмғир ёғ, сочим ўс!

Сув хотин, сувинг сеп,
Ўзинг кўр ҳолим кеп,
Ўт дейди улоқчам,
Гул дейди қулоқчам,
Ёмғир ёғ, сочим ўс,
Ёмғир ёғ, сочим ўс!

Баҳор келди элга,
Гуллар сочиб ерга,
Томчиларни олиб кел,
Сув хотин қирга,
Ёмғир ёғ, сочим ўс,
Ёмғир ёғ, сочим ўс! (20).

ЁМҒИР ЁҒОРА ГАЛДИ

Ёмғир ёғора¹ галди,
Қўйлар дўғора² галди,
Шу замоннинг қизлари,
Сигир соғора³ галди (21).

¹ “ёғора” - ёғишга

² “дўғора” - бу ўринда “қўзилашга”

³ “соғора” - соғишга

СЕЛ КЕЛДИ, СЕЛОН КЕЛДИ

Сел келди, селон келди,
Майсасини босиб келди,
Дехқонга худо берди,
Ҳаннотнинг уйи куйди (22).

ЁМҒИР ГАДОЙИ КЕЛДИ

Агар баҳор фаслида ёғингарчилик бўлмаса, болалар бир узун таёққа эски латталарни ўраб, қўшниларникига бориб, мазкур қўпиқни айтадилар. Уй эгаси болаларга пул ё нон олиб чиқиб берадилар. Бирор киши сездирмай том устига чиқиб, болаларнинг устидан сув қуйиб юборади, яъни удумга кўра, ёмғир ёғсин деб яхши ният қилади.

Ёмғир гадойи келди,
Асосини чалиб келди,
Тўрвасини осиб келди (23).

“КЎСАМ, КЎСАМ, ҲОЙ КЎСАМ”

Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Ваҳим қишлоғида ўтказиб келинган ёмғир чақириниш маросимининг номи “Кўсам-кўсам” деб аталади. Аёллар учига кўндаланг чўп боғланган бир хомага куйлак кийгизиб тайёрланган қўғирчоқни кўтариб, уйма-уй юриб мазкур қўшиқни айтишган. Маросим охирига етганда ушбу қўғирчоқни сув оқадиган ариқ ичига кўмганлар.

Кўсам, кўсам, ҳой кўсам,
Бир олача той кўсам.
Сен кўсамни кўмарман,
Эрта туриб очарман,
Ёмғирларни сочарман (24).

ЁМҒИР ЁҒАДИ

Ёмғир ёғади,
Эски тўним ҳўл бўлади,
Момом кўчади,
Уйимнинг ичи чўл бўлади (25).

ШЕРОЛО

Шимолий Афғонистонда истиқомат қилувчи ўзбеклар орасида оммалашган ёмғир чақиритиш маросимининг номи “Шероло” дейилади. Узоқ вақт ёмғир ёғмаса, отаси йўқ, яъни етим боланинг билагига саллани боғлаганлар. Болалардан бири салланинг бир учидан тутиб, билаги боғланган болани етаклаб уйма-уй юрган. Бошқа болалар эса уларга эргашиб боришган. Билагига салла боғланган бола “Шероло” деб номланган. Ҳар уй олдига борганда “Шероло” бўлган бола мазкур қўшиқни айтган. Уй эгаси “Шероло”нинг устидан сув қуйиб, бугдой, қанд-қурс, пул берган. Жиққа ҳўл бўлган “Шероло” қайтиб кетаётганида уй эгасига эзгу тилак билдирган.

Шер келди, ола келди,
Ёмғирни ола келди,
Деҳқонга худо берди,
Ҳаннотнинг уйи куйди.

Кумурсқадай қўрғалаб,
Бўданадай¹ йўрғалаб,
Хизир келсин қошингизга,
Давлат келсин қаршингизга (26).

ТУЗ ХОТИН

Қашқадарё вилоятининг Қамаш туманидаги Қирғизсарой кишлоғида ёмғир чақиритиш маросими “Туз хотин” номи билан

¹ “бўдана” - бедана

юрителиди. Этнограф олим Ф.Раҳмонов томонидан ёзиб олинган маълумотларга кўра, оиланинг тўнғич ўғли устига чопон ёки эски кўрпача ёпиниб олиб, бир неча йигитлар ҳамроҳлигида уйма-уй юрган. Ҳар бир ҳовлига кираётганда йигитлардан биттаси баланд овоз билан қуйидаги қўшиқни айтган:

Туз хотин-а, Туз хотин,
Осмон чокин буз хотин,
Ҳаволарни жовдир-а,¹
Ариқ тўлса, сўз хотин.
Туз хотин-а, Туз хотин,
Дала-даштни кез хотин,
Хирмон уйсак, Туз хотин,
Қўчқор сўйсак, Туз хотин,
Сени дуо қиламиз,
Жовдир, жовдир, Туз хотин.

Шу қўшиқ айтилгач, уй эгалари тўнғич боланинг устидан сув қуйиб, хайр-садақа чиқариб берган (27).

ЧУЛ ХОТИН, ЧУЛДИР ХОТИН

Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманидаги Қарноб қишлоғида, қадимда йил қурғоқчилик келса, бир қизнинг устидан сув қуйиб, қўшниларникига ўтказиб юбориб, қуйидаги қўшиқни айтганлар:

Чул хотин, чулдир хотин,
Ёмғирларни ёғдир хотин,
Бугдойларни бўлдир хотин,
Майсаларни ўстир хотин (28).

ЁМҒИР ЁҒСИН, СЎЗ ХОТИН

Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманидаги Қўшрабат қишлоғида қурғоқчилик бўлганда одамлар тошбақани ипга

¹ “жовдир” - ёғдир

осиб, бир кампирни кийинтиришган ва тошбақанинг устидан сув қуйиб:

Ёмғир ёгсин, сўз хотин,
Ўралар тўлсин сўз хотин,
Оқ-оққина бузоқлар
Оқиб ўтсин, сўз хотин.
Қарри-қурри момолар
Жавраб қолсин сўз хотин, - дейишган (29).

ЁМҒИРНИ ТИНДИРГУВЧИМАН

Халқимиз орасида бир неча кун мобайнида устма-уст ёғиб, ҳаддан зиёд намгарчиликка сабаб бўлувчи ёмғирни тўхтатиш билан алоқадор талайгина ирим-сирим, айтим ва қўшиқлар сақланиб қолган. Хусусан, Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Қассоббаёт қишлоғида яшовчи 60 яшар Тутма момо Жума қизидан 1989 йилда ёзиб олинган маълумотга қараганда, бир неча кунга чўзилган ёмғирни “қора ёмғир” дейдилар. Шундай пайтларда одамлар қора қўғирчоқ ясаб, ёмғир тўхтатиш маросимини ўтказишган. Бунинг учун қамишдан кичкина қўғирчоқ ясаб, оқ мато бўлақларини қозонкуяга суркаб, “қоп-қора” бўлган “либос” кийгизганлар ва уни уйнинг қибла томонига қараган деворига қистириб қўйганлар. Қора қўғирчоқни деворга қистирган момо ёш оилалардан бирининг тўнғич боласини ташқарига олиб чиқиб, орқасини очган ва уй атрофида уч марта айлантириб:

*Онамнинг тўнғичиман,
Кети ялонғочиман,
Қозоннинг қирғичиман,
Ёмғирни тиндиргувчиман, - деб қўшиқ айтган.*

Шундай қилинса, ёмғир тинади деб умид қилишган. Қуйида ёмғир тўхтатиш маросимининг айрим қўшиқлари келтирилади:

ТИН, ТИН ЁМҒИР, ТИН ЁМҒИР

Онамнинг тўнғичиман,
Қозоннинг қирғичиман,
Ёмғирни тиндиргувчиман,
Тин, тин ёмғир, тин ёмғир.

Булутларни дўндараман,
Ёмғирларни тиндираман,
Сумалакни сундираман,
Тин, тин ёмғир, тин ёмғир (30).

ЁҒМА ЁМҒИР, ЁҒМА ЁМҒИР

Ёғма ёмғир, ёғма ёмғир,
Ёлғиз оғам чўлдадир.
Беллари толма камарли
Савдогарим йўлдадир.

Қайт булут, қайтгин булут,
Қирлар томон кетгин булут,
Тўнғичимнинг тўни йўқдир,
Тўхтамай йитгин¹ булут (29).

¹ “йитгин” - йўқолгин

ШАМОЛИНГНИ ҚЎЙ, ҲАЙДАР

(шамол чақириш ва уни тўхтатиш билан боғлиқ маросим қўшиқлари)

Эрта кўкламда, айниқса, наврўз кунлари болалар варрак учираётганда шамолни чақириб шундай қўшиқ айтадилар:

*Шамол, шамол,
Бағринг камол,
Отангни сув олиб кетди,
Отангни сув олиб кетди,
Эса қолсанг-чи!*

*Шамол, шамол,
Бағринг камол,
Кетмонингни ерга қўй,
Болангни сув оқизди,
Эса қолсангчи.*

*Шамол, шамол,
Бағринг камол,
Чўлоқ кетмонингни олиб қоч!*

Наврўз байрамида варрак учираётган болалар томонидан мазкур қўшиқнинг ижро этилганлиги бежиз эмас. Чунки, қадимда ўзбек маросим фольклорининг жанрлар тизимида шамолни чақириш ва уни тўхтатиш билан алоқадор удум, маросим ҳамда турли-туман қўшиқлар мавжуд бўлган.

Бободехқонларимиз бўлиқ донга тўла бошоқлар дарёдай тўлқинланиб турган даласидаги бугдойни ўриб, бир жойга хирмон қилган ва ҳўкизларни галаговга қўшиб, ғарамни янчган. Ғарам янчиб бўлингач, миришкор деҳқон сомон совурадиган махсус паншахасини қўлига олиб чош ёнига келган ва сомонни паншаха билан тепага отиб донни ажратишга ки-

ришган. Ана шу пайтда ғир эсган шабада бўлмаса деҳқоннинг иши юришмаган. Шамол эсиб турсагина сомонни дондан ажратиб олиш осон бўлишини яхши билган деҳқон ота-боболаридан ўрганган айтим ва амалларини ишга солиб, “шамол пир”ларидан нажот сўраган. Шу тариқа шамол билан боғлиқ мифология тасаввурларга асосланган маросимлар юзага келган. Ўзбекларнинг мифик инончларига кўра, Чоймомо, Ҳайдар, Ялонғоч ота, Аждар бобо, Ялли момо, Ялкан хотин каби хаёлий персонажлар “шамол эгаси” сифатида тасаввур қилинган. Шамолни чақириш ёки уни тўхтатиш маросимларида ана шу персонажларга мурожаат қилганлар.

Хусусан, Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Қораҳож қишлоғида истиқомат қилувчи Жумақул Дурматовдан 1981 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, шамол чақириш учун хуштак чалиб туриб, куйидаги қўшиқ айтилади:

*Аждар, шамолим,
Аждар, шамолим,
Ота-онанг ўлди,
Моли сенга қолди,
Шамолингни қуйиб юбор,
Шамолингни қуйиб юбор!*

Ўша қишлоқлик Ражаббой ака Қораевдан эса Аждарга мурожаат қилиб шамол чақириш маросимининг куйидаги тўртлигини ёзиб олган эдик:

*Аждар-о, Аждар,
Ота-онанг ўлибди,
Моли сенга қолибди,
Югуракўр!*

Ахборотчилар “ёзнинг иссиқ кунларида шундай деб туриб, шамолнинг эсишига тақлид қилиб хуштак чалинса, майин эпкин эсади дейдилар.

Фикримизча, шамол ҳомийсининг **Аждар** деб аталиши ўзига хос эътиқодий қарашлар маҳсули бўлиб, халқимизнинг улкан илонсифат мавжудот сифатида тасаввур қилинадиган мифо-

логик образ-аждаҳо тўғрисидаги инончлари асосида юзага келган. Халқ қарашларига кўра, илон тўққиз ёшгача “**илон**” деб айтилади. Тўққиздан тўқсон ёшгача “**афҳи**” дейилади. Тўқсон тўққиз ёшдан тўққиз юз ёшгача “**аждарҳо**”, тўққиз юздан тўққиз минг ёшгача “**юҳо**” деб аталади. Аждар ёки аждаҳо кўпинча горда яшар эмиш. Маълумки, гор — қадимги мифологияда шамол пирининг макони, шабада-ел чиқадиган жой деб тасаввур қилинган. Наманганлик Бибисора Худойберган қизидан ёзиб олинган бир эртақда тасвирланишича, бўронларнинг отаси Шамол бобо ўзининг кулбаси-ғоридан чиқиб, ёмон одамларнинг додини бериш учун йўлга тушади.

Навоий вилоятининг Нурота туманидаги Сойкечар қишлоғида яшовчи Тоштемир Турдиевнинг айтишича, хирмон совураётганда ҳаво дим бўлиб, сомон юришмаса, сопол ёки чинни идишларни тақиллатиб, хуштак чалишган. Шундайм шамол эсавермаса, хуштак чалиб туриб:

*Шамолингни қўйвор,
Сомони сендан,
Бугдойи мендан,
Ҳайдаро, Ҳайдар,
Болаи сувга оқди,
Югур ушлаб ол!*

Айрим жойларда деҳқонлар шамол пирига хирмондаги дондан ҳам “улуш” чиқарганлар. Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Банги қишлоғида яшовчи Эшон бува Абдиевдан ёзиб олинган куйидаги айтим фикримиз далилидир:

*Ҳайдар оға, Ҳайдар оға,
Шамолингни қайтар, оға,
Отиздаги бугдойимнинг,
Ярмини қилдим садоға.*

Бу айтим замирида халқимизнинг шамол пири - Ҳайдарга сиғиниш удумининг ўзига хос бир кўриниши - шамол чақирғиш маросимида шамол пирига қурбонлик қилиш анъанаси ўз ифодасини топган. Назаримизда, илгарилари ҳар бир деҳқ-

он олинадиган ҳосилнинг маълум бир қисмидан ҳосилдорлик бахш этувчи афсонавий пирларни ритуал таом билан сийлаш мақсадида махсус маросим оши тайёрланда фойдаланган. “Даладаги буғдойнинг ярмини сенга садақа қилдим” деганда олинажак дондан махсус таом пишириб, шамол пири Ҳайдар ҳақиқа бахш этилиши назарда тутилган.

1989 йилнинг июнида Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Қассоббаёт қишлоғида яшовчи Дурси момо Аллашеванинг айтиб берган тўртликда эса шамол қари ота-онасидан айрилиб, ғирт “етим”га айланганлиги, барча мерос унга қолганлиги баён қилинади:

*Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолингни қўй, Ҳайдар!
Отанг-онанг ўлибди,
Моли сенга қолибди!*

Шу қишлоқлик Яхши момо билан суҳбатлашганимизда, олотликларнинг шамол чақириш билан боғлиқ маросимида ижро этилган қадимий қўшиқнинг нисбатан тугал сақланган намунасини ёзиб олишга муваффақ бўлдик. Момонинг айтишича, қадимгилар буғдой совуриладиган палла шамол бўлмай қолса, дарҳол олов ёқиб, *чўп кади* (сув қовоқ)ларни куйдиришаркан. Аёллар Ҳайдар бобонинг ҳақиқа ис чиқаришган, кади куйдираётганлар эса:

*Ҳайдар оға, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар,
Ўғлинг ўра кетди,
Қизинг қира кетди,
Ўғлинг керак бўлса,
Арқон олиб югур.
Қизинг керак бўлса,
Кетмон олиб югур,
Ҳайдар оға, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар!* - деб қўшиқ айтишган.

Назаримизда, маросим қўшиғида Ҳайдарнинг оила аъзолари тўғрисида бундай тўла маълумот берилганлиги бежиз эмас.

Табиат ҳодисалари тўғрисидаги қадимги туркий асотирларнинг чуваш фольклорида сақланиб қолган мотивлари талқинига кўра, шамолнинг отаси билан онаси бор эмиш. Турганбитгани зиён-заҳматдан иборат бўлган бу чол-кампир одамларнинг уй-жойлари, экин-тикинларини пайхон қилиб, ҳаммаша зарар етказишар экан (Ашмарин Н.И. Введение в курс чувашской народной словесности // Исследования по чувашскому фольклору. — Чебоксары, 1984. - С.20).

Тадқиқотларимиздан маълум бўлишича, Ўрта Осиёда яшаган қадимги деҳқонларнинг ҳосилдорлик култи билан алоқадор мифик тасаввурлари тизимида шамол тангриси сифатида талқин қилинган мифологик ҳомий - **Vata** образининг тадрижий ривожини натижасида шамол пири — **Ҳайдар** тўғрисидаги халқ қарашлари келиб чиққан.

Наврўз байрами ва деҳқончилик билан боғлиқ маросимларнинг саҳнавий талқинини яратишда фольклор-этнографик жамоалари шамол чақириш маросими фольклоридан ҳам самарали фойдаланишлари мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки ўзбек фольклорининг қадимий қатламига мансуб бўлган бундай қўшиқларнинг аксарияти бугунги кунда унутилиб кетган бўлиб, уларнинг фольклор жамоалари дастуридан ўрин олиши миллий қадриятларимизни тиклашдек эзгу мақсадга хизмат қилади. Шунинг учун биз қуйида шамол чақириш ва уни тўхтатиш маросимининг турли хил қўшиқларидан айрим намуналарни келтирамиз.

ШАМОЛ ЧАҚИРИШ МАРОСИМИ ҚЎШИҚЛАРИ

ҲАЙДАР-О, ҲАЙДАР

Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолингни қўйвор,
Сомони сендан,
Бугдойи мендан,
Ҳайдар-о, Ҳайдар,

Боланг сувга оқди,
Югур, ушлаб ол! (1).

ҲАЙДАР, ҲАЙДАР, КЕЛАҚОЛ

Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолингни қайтар,
Боланг қудуққа тушди,
Уйинг қайғуга тўлди.

Ҳайдар, Ҳайдар, келақол,
Шамол бўлиб эсақол,
Бугдойи менга фойда,
Сомонини олақол (2).

ТЕЗРОҚ ЕТИШ, ҲАЙДАРЖОН

Ҳайдар, Ҳайдар, Ҳайдаржон,
Кутар сени бутун жон,
Хирмонда соврилсин дон,
Ҳайдар, Ҳайдар, Ҳайдаржон,
Тезроқ етиш, Ҳайдаржон!

Қулочингни ёзиб кел,
Кокилинг ўзим тарай,
Хирмонимни совурай,
Донини қоплаттирай,
Ҳайдар, Ҳайдар, Ҳайдаржон,
Тезроқ етиш, Ҳайдаржон! (3).

КОКИЛИНГНИ СИЛКИТ

Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилингни силкит,

Хотинингни уйқу босди,
Болангни сув оқизди,
Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Кокилинггни силкит! (4).

ҲАЙДАР, ШАМОЛИНГНИ ҚАЙТАР

Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолинггни қайтар,
Ўғлинг ўрга кетди,
Қизинг қирга кетди,
Ўғлинг керак бўлса,
Арқон олиб югур,
Қизинг керак бўлса,
Кетмон олиб югур,
Ҳайдар-о, Ҳайдар,
Шамолинггни қайтар! (5).

ҲАЙДАР, ШАМОЛИНГНИ ОЛИБ КЕЛ

Фарамларни яйратиб,
Уватга босиб қўйдим.
Елкасига игна санчиб,
Қурбақа осиб қўйдим.
Ҳайдар, шамолинггни олиб кел!

Ҳовузлар сасиб кетди,
Бақатўн босиб кетди,
Боқ бува соқолидан,
Бир тутам бериб кетди,
Ҳайдар, шамолинггни олиб кел! (6).

ШАМОЛ, ҚАНОТ ЁЗ

Шамо-ол, қанот ёз,
Боланг қуйига¹ йиқилди,
Йўлингга бурч²-пиёз,
Тезроқ етиб кел,
Бодрак³-чархпалак,
Озгина кўмак керак,
Тезроқ етиб келмасанг,
Менга кўмак бермасанг,
Жинларга сигинавер,
Болагинангдан тинавер,⁴
Йўлингга бурч-пиёз,
Бола гаракса,⁵ қанот ёз,
Боланг қуйига йиқилди,
Боланг бодрак,
Озгина кўмак керак (7).

ҚАТТИҚ ШАМОЛНИ ТЎХТАТИШ МАРОСИМИ ҚЎШИҚЛАРИ

“ЧОЙМОМО” МАРОСИМИ

Аждодларимиз ўзларининг кўп йиллик кузатишлари натижасида шамол гоҳида ҳаддан зиёд кўп эсиб, чанг-тўзондан иборат қуюн олиб келса, баъзида кучли шамол бугдой, жўхори ва бошқа экинларни пайхон қилиб, дов-дарахтларнинг ҳали пишиб етилмаган гўраларини ерга тўкиб одамларга кўп зарар етказишини яхши билишган. Улар табиатдаги барча нарса-ҳодисалар сингари шамол ҳам муайян ғайриоддий кучларнинг измига бўйсунди, шамолнинг эсиши, кучли ёки кучсизлиги ана шу “шамол эга”сининг хатти-ҳаракатига боғлиқ деб

¹ “қуйи” - қудуқ

² “бурч” - мурч

³ “бодрак” - варрак

⁴ “тинавер” - яъни “ажралавер”

⁵ “гаракса” - керак бўлса

ўйлаганлар. Шу тариқа шамолнинг мифологик табиати тўғрисидаги халқ қарашлари келиб чиққан. Айни пишиқчилик маҳали эсан гармселнинг экин-тикинларни қовжиратиб кетиши ёки қуюн-довул далаларни, боғ-роғларни пайхон қилиши ҳам ана шу афсонавий “шамол эгаси” ғазабининг ифодаси деб билганлар. Бу мифологик қарашлар асосида бугдой ўрими палласи шамол эсишини сўраш ҳамда сурункали ел ёки қуюн тинкани қуритган пайтда эса муттасил эсан шамолнинг тинишини илтижо қилиб “шамол эгаси”га мурожаат қилишдан иборат ибтидоий ритуаллар юзага келган. Табиат кучларига сиғишиш замирига қурилган бундай қадимий удумларнинг тадрижий ривожидавомида шамол чақириш ва шамол тўхтатиш маросимлари келиб чиққан.

Халқимизнинг шамол ҳомийси-эгаси сифатида тасаввур қилган мифологик образларидан бири **Чоймомо** бўлиб, у ҳақдаги эътиқодий қарашлар Қозоғистон республикасининг Чимкент вилоятида яшовчи ўзбеклар орасида сақланиб қолган. Одамлар сурункали эсан елни тўхтатиш учун шамол ҳомийси Чоймомога мурожаат қилишган.

Чимкент вилоятининг Сайрам туманидаги Қорамурт қишлоғида бу маросим уч кун давомида ўтказилган, яъни чоршанба куни бошланиб, жума куни “худойи оши” пишириб тарқатиш билан ниҳояланган (Тайджанов К., Исмаилов Х. Особенности доисламских верований у узбеков-карамуртов // Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии.-М.: Наука, 1986.-С.116).

Қорамурт қишлоғида бир неча кун сурункали шамол эсиб турса, уни тўхтатиш мақсадида ўтказиладиган маросимнинг икки хил кўриниши мавжуд. Маросимнинг биринчи типи беш ёки етти нафар бўй етган қизлар томонидан ўтказилган. Баъзи ахборотчилар уларнинг сони тўртта бўлади дейдилар ва шунинг учун маросимнинг номини ҳам “**Чормомо**” деб юритадилар. Қизлар бошларига палак ёки сўзана ёпиб олганча юзларини бекитиб кекса аёллар бошчилигида қишлоқ кўчаларини айланиб чиқадиладар. Улар чоршанба, пайшанба ва жума кунлари уйма-уй юриб, ун ва бугдой йиғадиладар. Энг орқада юрадиган қиз кели сопи кўтариб олади, унинг этагига боғланган супурги эса ерда судралиб бораверади. Улар маросим чоғида “Чоймомо” қўшиғини айтадилар.

Бу маросимнинг Қорамурт қишлоғида ўтказилиб келинган бошқа бир кўринишини бошига чодир ёпиниб олган кампир бошқариб туради. У орқасига қарамасдан қишлоқ кўчаларини айланиб юради. Кампирнинг орқасидан эса бошларига ёпингич ёпиб олган етти нафар етим қиз боради ва улар **“Чашмо-мо”** кўшиғини ижро этадилар. Қизлар *“шамол келидай туйилсин, сондек босилсин, шамолнинг изи супурилсин”* учун келисопга боғлаб қўйилган супургини судраб юрадилар.

Бу маросимнинг учинчи варианты Сайрам туманининг Пушкин номли жамоа хўжалигида қайд қилинган. Ахборотчиларнинг маълумотига қараганда, қаттиқ шамолнинг оти **Чоймомо** бўлиб, олмапишар вақтида кучли шамол эсиб, меваларни тўкиб, зарар етказадиган бўлганда шамолни тўхтатиш мақсадида мазкур маросимни ўтказилар экан. Маросимнинг барча ритуллари асосан учта кампир томонидан бажарилган: улардан бири ўқоғини миниб олса, иккинчиси супурги ушлаб олган, учинчи кампир эса йиғиладиган масаллиқларни тўрвага солиб кўтариб юрган. Уч кампир ана шу ҳолатда қишлоқдаги ҳар бир уй олдига бориб Чоймомо кўшиғини айтганлар. Уй эгалари хайр-садақа қилиб чиқариб берган нарсаларни тўплаб, худойи қилиб берганлар. Ахборотчи Жаҳон опа Имомрашидованинг эслашича, уларнинг қишлоғида истиқомат қилган Бодомгул момо деган кампир ана шундай маросимларда доим қатнашиб келган бўлиб, у қуйидаги кўшиқни айтган экан:

Чоймомо, чой, чой, чой,
Чайилиб қолсин қув шамол,
Боса-боса беринглар,
Босилиб қолсин қув шамол!
Уга-уга беринглар,
Угилиб қолсин бу шамол.
Чоймомолар ўлибди,
Ўғли етим қолибди,
Чоймомонинг онаси,
Амакимга борибди,
Чоймомо, чой, чой,
Чайилиб қолсин қув шамол,
Боса-боса беринглар,

Босилиб қолсин қув шамол!
Уга-уга беринглар,
Угилиб қолсин қув шамол (8).

ЧҲЙ, ЧҲЙ, ЧҲЙМОМО

ЧҲй, чҲй, чҲймомо,
Уга-уга беринглар,
Угилиб қолсин, бу шамол,
Боса-боса беринглар,
Босилиб қолсин, қув шамол,
Йиға-йиға беринглар,
Йиғилиб қолсин, бу шамол,
ЧҲй, чҲй, чҲймомо (9).

“ЯЛЛИ МОМО” МАРОСИМИ

Навоий вилоятининг Қизилтепа туманидаги Ғамхўр қишлоғида қайд қилинган этнофольклористик маълумотга кўра, бир неча кун шамол эсиб, қуюн бўлиб, одамларни безор қилса, момолар эски-туски латталардан кўғирчоқ ясаганлар. Бу кўғирчоқ “**ўлик бача**” дейилган. Момолар ана шу “ўлик бача” - кўғирчоқни оқ матодан қилинган кафанга ўраб кўтариб олганча, қишлоқ кўчалари бўйлаб уйма-уй юрганлар. ҳар уйга борганда момолардан бири “**Ялли момо**” кўшиғини куйлаган.

Ҳар ким ўз имкониятига қараб, атаган нарсасини: бир капунми, буғдойми, нонми, нима хоҳласа чиқариб берган. Тўпланган нарсаларни қишлоқдаги ёлғиз яшайдиган момолардан бирининг уйига олиб бориб, “**шамол оши**” қилиб тарқатадилар. Кейин “ўлик бача”га жаноза ўқишган-да, болаларнинг кўлига беришган. Болалар “ўлик бача”ни кўмиш учун ҳалиги якка яшайдиган момонинг молхонаси томон йўл олганлар. Ҳаммадан орқада бораётган боланинг белига арқон боғлаб, арқоннинг учига сунурги осиб кўйишган. Болалар “ўлик бача”ни кўтариб молхона атрофини бир айлангач, оғилга киришган ва сигирнинг охуридан чуқур ковлаб, кўғирчоқни кўмганлар.

Шундан кейин болалар билан бирга “ўлик бача”ни кўмиш учун бирга борган кишилар *“Чандан қайт, чандан қайт!”* деб, орқаларига қарамасдан қайтиб кетишган. Ана шундай қилинса, шамол босилиб қолади деб умид қилганлар.

Бухоро вилоятининг Шофиркон туманидаги “Шофиркон” жамоа хўжалигида яшовчи Шарифа биби Маъқул қизининг айтишича, кучли шамол кўтарилганда болалар уйма-уй юриб, кўшиқ айтиб ун йиғадилар. Улар ҳар бир хонадонга борганда:

Лалалай лайли хотин ўлибди деб эшитамиз,

Суя топмай сирка билан ювибди деб эшитамиз,

Кетмон топмай теша билан кўмибди деб эшитамиз, - деб кўшиқ айтадилар. Болалар йиғиб чиққан ундан қишлоқнинг кайвониси “қотир” (қатлама) пиширади ва болаларга тарқатилади. Ана шундан кейин шамол пасаяр эмиш.

Навоий вилоятининг Қизилтепа туманидаги Ванғози қишлоғида яшовчи Г.Зариповадан 1997 йилда ёзиб олинган маълумотга кўра, кучли шамолни тўхтатиш учун қишлоқ аёллари йиғилишиб эски-туски латталардан битта кўғирчоқ ясайдилар. Бу беўхшов, хунук, букри кўғирчоқ “Ялкан хотин” деб аталади. “Ялкан” сўзи “юзи қора кўғирчоқ” маъносини билдиради. Аёллардан бири ана шу Ялкан хотинни кўтариб қишлоқдаги етти уйга киради, яъни уни гадоёчиликка олиб боради. ҳар бир хонадонга борганда уй эгалари “Ялкан хотин”га бироздан ун, ёғ берадилар. Аёллар ана шу йиғилган маҳсулотдан бўғирсоқ пишириб, болаларга беришади. Ялкан хотинни эса бир молнинг охурига олиб бориб кўмиб келадилар. Шундан кейин шамол тўхтади деб ўйлайдилар.

Ялкан хотин образининг генетик илдизлари ўзбекларнинг шамол тўхтатиш маросимлари ва ирим-сиримларида номи тилга олинадиган Ялли момо тўғрисидаги мифологик тасаввурлар билан муштарак негизга эга.

ЯЛЛИ МОМО, ЯЛЛИ-Ё

Ялли момо, ялли-ё,

Ялли момо ўлди-ё,

Кудуқ суви тополмай,

Сирка билан ювдик-о,
Бўздан кафан тополмай,
Бўйра билан кўмдик-о!

Ялли момо, ялли-ё,
Ялли момо ўлди-ё,
Ялли момо гуллари,
Хазон бўлмай сўлди-ё,
Шум шамолнинг онаси,
Ялли момо ўлди-ё!

Ялли момо, ялли-ё,
Ялли момо ўлди-ё,
Кетмончани тополмай,
Теша билан кўмдик-о,
Очиқ гўрни тополмай,
Мол охурга кўмдик-о!

Ялли момо, ялли-ё,
Ялли момо ўлди-ё,
Яллинг изи йитсин¹ деб
Жўроб² билан супурдик-о,
Яллини сув ютсин деб,
Изларига сув урдик-о! (10).

ЯЛАЛА МОМО “ЯЛ” ДЕДИЛАР

Ялала момом “ял” дедилар,
Жом косада сув дедилар,
Сув тополмай сирка билан юв дедилар,
Кафан топмай бўйра билан кўм дедилар (11).

¹ “йитсин” - йўқолсин

² “жўроб” - супурги

ҚЎШГА ҚЎШДИМ ҚЎШ ҲҶКИЗ

(эрта баҳорда далага илк бор қўш чиқариш ва дон экиш билан боғлиқ ўзбек халқ қўшиқлари)

Асрлар давомида бутун оламга ажиб бир баҳорий кайфият бахш этганча, қалби яратувчилик ва бунёдкорлик ҳисси билан тўлиб-тошган ҳар бир кишининг кўнгил чаманзорини яшнатиб келган наврўзи олам айни пайтда янги меҳнат мавсумининг ҳам бошланиш нуқтаси саналган. Шунинг учун ҳам жаҳондаги энг қадимги деҳқончилик маданиятларидан бири-ни бунёд этган зукко ва меҳнатсевар халқимиз қарийиб тўрт минг давомида наврўз байрамини серҳосиллик, қут-барака, меҳр-мурувват, ҳамжиҳатлик тантанаси сифатида нишонлаб келмоқда. Ҳар бир гиёҳию, ҳар бир майсасида кўклам табассуми жилоланиб турган муқаддас юртимиз деҳқонлари наврўз яқинлашиши билан келгуси меҳнат мавсумига тайёргарликни қизитиб юборганлар.

Ўзбек деҳқонларининг баҳорги юмушлари ичида, айниқса, далага биринчи қўш чиқариш маросими муҳим амалий аҳамиятга эга бўлган. Чунки далалардан олинажак ҳосилнинг мўл бўлиши ва йил баракали келиши экиш мавсумини ўз вақтида сифатли қилиб ўтказишга боғлиқ деб қаралган. Шунинг учун ҳам халқимиз орасида далага илк бор қўш солиш ва ерга уруф сепиш билан алоқадор қатор маросимлар юзага келган. Хусусан, Фарғона водийсидаги Саймалитош номли жойдан топилган қадимги қоятош суратлари орасида далага биринчи марта қўш солиш манзараси тасвирланган лавҳалар кўплиги ҳам халқимиз орасида “Шох мойлар” ёки “Биринчи қўш” номи билан юритилган бу аграр маросимнинг тарихий илдизлари жуда олис замонларга бориб тақалишини кўрсатади.

Саймалитош суратларидаги бир жуфт ҳўкиз (як)ни қўшга қўшиб ер ҳайдаётган деҳқон образи тасвирланган 32та лавҳани таҳлил қилган Ю.Н.Голодухин милоддан аввалги III минг йилликнинг охири — II минг йилликнинг бошларида яшаб, Саймалитош петроглифларини чизиб қолдирган қабилалар асо-

сан деҳқончилик билан шуғулланишганлигини аниқлади. Зеро, қоятошдаги чизгиларда акс эттирилган шамсий тимсоллардаги нурлар сони 7, 12, 13, 15, 28 тарзида изчил такрорланади. Бу эса дала ишларини бажариш муддатларини аниқ ифода-ловчи анъанавий тақвимни қўллаган аجدодларимиз муайян астрономик ва математик билимга эга бўлишган деб хулоса чиқаришга асос беради (Голодухин Ю.Н. Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таша // Первобытное искусство. - Новосибирск.: 1971. - С.202). Қуёшга сифиниш улумини Саймалитош материаллари асосида тадқиқ этган Г.А.Помаскина эса бу қоятош суратларида баҳорда ер ҳайдаб, экин экиш маросими акс эттирилганлигини эътироф этади (Помаскина Г.А. К вопросу о культе солнца в верованиях ранних кочевников Прииссыккуля // Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. - Л.: 1975. - С.45-47).

Бизнингча ҳам бу лавҳалар қадимги деҳқонларнинг эрта баҳорда ерга биринчи қўш солиш удумининг тасвири бўлиб, ўзбек маросим фольклори жанрлар таркибида сақланиб қолган **“Шох мойлар”** маросимининг тарихий-генетик асосларини аниқлаш учун нодир манба бўла олади. Саймалитош суратларида қўшга қўшилган ҳўкиз, як ва бошқа жонзотларнинг узун, қайрилма шохлари бўрттириб, муболағадор қилиб чизилган. Саймалитош, Зарауткамар, Сармишсой, Қарнаб, Буқантов ва бошқа жойлардаги қоятошларга чизилган петроглифларда тасвирланган жониворлар шохининг бўртиб кўри-ниб туриши уларнинг самовийлиги, серҳосиллик маъбудларига алоқадорлигини кўрсатувчи белги саналган.

Ўрта Осиё халқлари қадим замонлардан буён эчки, қўчқор, архар, олқор ва бошқа жониворлар шохига алоҳида магик кучга эга бўлган нарса деб қараганлар. Тешиктош ғорида тоғдан йиқилиб ҳалок бўлган ёш болани дафн этган неандерталлар маййит жасадининг боши узра тоғ такаларининг шохини ярим ой шаклида териб қўйишган. Бу билан улар марҳумни жонивор қиёфасидаги мифологик ҳомийлар ўзга оламга кузатиб боради деган ишонч-эътиқодларни намоиш этишган. Муқаддас жойларда, шунингдек, айрим хонадонларда қўчқор ва олқорларнинг бурама шохларини осиб қўйиш анъанаси ҳам қадимда

мавжуд бўлган “шох” тимсоли билан алоқадор халқ қарашларининг қолдиқ ҳолда етиб келган кўриниши ҳисобланади. Эрта баҳорда далага биринчи қўш солаётганда ҳўкизлар шохини “ис ёғи” билан мойлаш удумида ҳам жонивор шохининг магик қудрат касб этиши, серҳосиллик ғояси билан боғланиши каби инончлар ўз ифодасини топган.

Қўш ҳайдаётган одамнинг кўриниши ҳам афсонавий персонаж шаклини эслатади. Хусусан, Саймалитошдаги қоятошлардан бирига икки шохдор ҳўкизни қўшга қўшиб ер ҳайдаётган думли одам сурати тасвирланган. Бошида иккита шохи ҳам бор бўлган бу одам бир қўли билан ҳўкизлар боғланган ипни маҳкам ушлаганча, ўнг қўли билан омон дастасини бошқариб бормоқда. Қўшвоннинг ўнг томонида бошидан ўн иккита нур таралаётган иккита “қуёш одам” сурати ҳамда уларнинг ўртасига битта тўғри чизиқ чизилган.

Фикримизча, биринчи қўш қўшиш маросими акс этган бу суратдаги “қуёш одам”лар ҳар бири ўн икки ойдан иборат (“қуёш одам”лар бошидан таралаётган нурлар сони ҳам ўн иккитадан) янги ва эски йилни англатади. Уларнинг ўртасидаги чизиқ эса йилбоши белгисидир. Анъанага кўра, деҳқонлар наврўзи олам байрами сайлини ўтказгандан кейин янги йилнинг биринчи чоршанбасида (чоршанба “**чош**” куни, яъни барака куни деб тасаввур қилинган) далага биринчи қўш солишган. Саймалитош суратида ҳам қўш ҳайдаётган афсонавий персонаж “қуёш одам”чалар ўртасидаги чизиқдан тепада турибди. Бу эса Саймалитош петроглифларини қолдирган қабилалар йилбоши байрамидан кейин анъанага кўра далага қўш чиқаришган деб хулоса чиқаришга имкон беради.

Саймалитошдаги қўш ҳайдаш лавҳаси тасвирланган петроглифларнинг деярли барчасида қўшвон бошига эчки шохини эслатувчи мослама ёки ниқоб кийган “думли одам” сифатида тасвирланган. Бизнингча, бу типдаги қоятош суратларида деҳқончилик билан боғлиқ қадимги тақвимий маросимлардан бири — “биринчи қўш” удуми акс эттирилган. Унда қўш ҳайдаётган “шохли” ва “думли” одам - ҳосил мўл бўлиши ҳамда йилнинг баракали келишини таъминловчи афсонавий табиат пирларининг инсоний қиёфада тасаввур қилинган кўриниши, яъни мифологик ҳомий тимсолидир. Табиатнинг эзгу кучла-

ридан мадад тилаш ва уларга эътиқод қилиш ритуалларининг тадрижий ривожига жараёнида кейинчалик Ўрта Осиё халқлари мифологиясидаги аграр культлар тизимида Бобо деҳқон образи юзага келган. Баҳорда ўтказилган биринчи қўш ёки “Шоҳ мойлар” маросимида ҳам Бобо деҳқон тимсоли муҳим роль ўйнаган.

Илгарилари қўш чиқариш вақтини табиатдаги уйғониш, юлдузларнинг ҳолати ва қўшларнинг ўлкамизга қайтиб келишига қараб аниқлаганлар. Тажрибали деҳқонлар ҳут ойининг бошида томдаги қорлар эриб, бўғотлардан сув оқа бошлашини эътибор бериб кузатишган. Ҳатто бу давр ҳақида халқ орасида **“Тушгача муғуз, тушдан кейин кигиз”** деган нақл ҳам бор. Чунки томдан оқаётган қор суви кечга томон музлаб, сумалакка айланади. Шунинг учун **“тушгача муғуз”**, яъни **“шоҳдай қаттиқ”** дейишган. Тушдан кейин ҳаво бир оз илиши билан сумалаклар эриб, кигиздай юмшаб қолади. Илгари уйларнинг томлари лойсувоқ қилингани учун қор суви лой билан аралашиб сумалаклар сарғиш тус олган. Шу боис ҳисобдонлар ҳут ҳақида сўз кетганда **“сариксумалак кирди”** ёки **“сариксумалак чиқди”** деган ибораларни ишлатишган. Одамлар сариксумалак ўтгандан кейин қиш бўйи ухлаб ётган кўк қарга уйғонади, деб нақл қиладилар.

Анъанага кўра, далага қўш чиқариладиган кунни қишлоқ оқсоқоллари белгилаб беришган. Ўрта Осиёда яшовчи халқлар ўзлари яшаб турган ҳудуднинг табиий-иқлимий шароитларидан келиб чиққан ҳолда экиш мавсумига оид турли-туман анъаналарни кашф этганлар. Хусусан, умр бўйи қўш ҳайдаб, омон билан сурилган ерга барака уруғи қадашни яхши кўрган бухоролик кекса қўшчи Хайрулла бува Мулла Файзулла ўғлининг айтишича, наврўз ёки йилбоши байрамидан кейинги илк чоршанба кунини далага биринчи марта қўш солиш хайрли бўлар экан. Чунки чоршанба чош, яъни мўл-қўл дон уюми тимсоли деб тасаввур қилинган.

Қўш ҳайдаладиган кунини деҳқонлар ўзаро маслаҳатлашиб, энг яхши ҳўкизлардан бир жуфтини далага чиқаришга тайёрлашган. Ўша кунини эрталаб ҳўкизларга ивитилган сомон устига озгина ун сепиб едиришган. Момолар буғдой ёрмасидан **“қўш ошин”** пиширилган. Одатда уни пиширишдан аввал уйма-уй юриб, масаллиқ учун ун, дон-дун йиғишган. Ҳар бир оила

келаётган йил ҳосил мўл, рўзғор бут, бола-чақаси соғ-омон бўлишини ният қилиб, “қўш оши”га имкон қадар ўз ҳиссасини қўшишга ҳаракат қилишган.

Далага илк бор қўш олиб чиқиляётганда, катта-катта дош-қозонларда “қўш оши” пишираётган момолар: *“Илоҳим оқликка буюрсин, тўқликка чиқайлик! Сенинг шарофатинг билан тоғора-тоғора ун элайлик!”*, - деб ҳўкизларнинг шохи орасига бир чимдимдан ун сепишган. Тажрибали деҳқонлардан яна бири Саъдулла Мирсапаровнинг айтишига қараганда, далага қўш чиқараётган кекса миришкорлар: *“Бу йил ҳосилимизга барака берсин, мўл-кўлчилик бўлсин, оёғинг теккан жойга Бобо деҳқон назар қилсин, хайру баракасини берсин!”* деб яхши ният билан ҳўкизларнинг оёқларига ун суртиб қўйишар экан.

Биринчи қўш чиққан куни ҳамма хонадонларда бўғирсоқ пишириб, “ис” чиқариларкан. Ана шу пишириқни кўпчилик еса йил баракали келади, дейдилар. Бўғирсоқ пиширилган мой билан ҳўкизнинг шохи, бўйни ва омочнинг тиғи мойланади. Шундан кейин оқсоқоллардан бири эл-юртга омонлик, тинчлик-хотиржамлик ва мўл ҳосил тилаб, дуо ўқийди.

Қорақўл туманининг Тангачар қишлоғида яшовчи Остонакул Жўраевнинг айтишига қараганда, хўтнинг охириги чоршанба (ҳаво агар серёгин келса, йил боши) куни деҳқонлар бўғирсоқ еб, ўрик шарбатидан ичишган ва яхши ният билан:

*Илоҳи омин,
Еримиз зўр бўлсин,
Экканимиз зар бўлсин,
Бўғдойимиз чош бўлсин,
Еганимиз ош бўлсин,
Теварагимиз боғ бўлсин,
Ризқу рўзимиз тоғ бўлсин,
Бобо деҳқон давлат берсин,*

Хирмонга баракат берсин! - деб қўш ҳайдашган. Деҳқонлар экин учун олиб келган ғалласининг бир қисмини атайлаб уйларига қайтариб олиб кетишаркан. Шундай қилинса, гўё йил бўйи ўша деҳқоннинг рўзғоридан барака аримас экан. Қадимда Хоразм вилоятининг Хонқа туманида истиқомат қилувчи деҳқонлар эса далага бўғдой билан бирга бир

ховуч жийда ҳам сочишган экан. Чунки жийда барака ва серҳосиллик тимсоли сифатида талқин қилинган.

Қадимда ерга илк бор уруғ сепиш жараёни ўзига хос рамзий маросим сифатида ўтказилган бўлиб, унда кекса зироаткорлардан бири Бобо деҳқон қиёфасига кириб қўш ҳайдашни бошлаб берган.

Ўзбек деҳқонлари олинажак ҳосилнинг мўл бўлиши ва йил баракали келиши экиш мавсумини ўз вақтида сифатли қилиб ўтказишга боғлиқ деб билишган. Шунинг учун ҳам халқимиз орасида далага илк бор қўш солиш ва ерга уруғ сепиш билан алоқадор қатор маросимлар юзага келган. Халқимиз орасида **“Шох мойлар”** ёки **“Биринчи қўш”** номи билан юритилган бу аграр маросимнинг тарихий илдизлари жуда олис замонларга бориб тақалади.

Қуйида деҳқонларимизнинг қадимий қўш қўшиқларидан айрим намуналарни эътиборингизга ҳавола қиламиз.

ДЕҲҚОН ДАЛА АЙЛАНДИ

Деҳқон дала айланди,
Ўқиз шохи бойланди,
Омоч-мола, чўнка тиш,
Деҳқон бобо шайланди.
Опкелгин-а омочни-я,
Қўшга қўшгин омочни-я.

Юртга баҳор келибди,
Ер тобига келибди,
Экин экиб далага
Мўл ҳосиллар олайлик,
Опкелгин-а омочни-я,
Қўшга қўшгин омочни-я.

Селиб қўйдим буғдойни,
Буғдойни-ё, буғдойни,
Буғдой униб ун бўлса,
Ёпиб қўй ширмой нонни,

Опкелгин-а омочни-я,
Қўшга қўшгин омочни-я.

Мен сепаман шolini,
Баланд кўтар полини,
Шоли униб гуруч бўлса,
Еб кўринг половини,
Опкелгин-а омочни-я,
Қўшга қўшгин омочни-я.

Ёмғир-жала кўп бўлсин,
Қурғоқчилик йўқ бўлсин,
Арпа, буғдой бош тортсин,
Кайвонилар ош тортсин,
Опкелгин-а омочни-я,
Қўшга қўшгин омочни-я (1).

ШОХМОЙЛАР

Қўшга илдам юрмасанг,
Учанга тортиб қўяман,
Яхши юрсанг, шохинга,
Мойлар суртиб қўяман.

Шохларинг бор шомиён,
Кўзларинг бор ойнадай,
Сендан бўлган болалар,
Тўти билан майнадай.

Қўшни тортгин жонивор,
Тумор тақай шохинга,
Саратонда ишлагин,
Сомон қолар ҳақинга.

Қўшга қўшдим қўш ҳўкиз,
Иккиси ҳам бир ҳўкиз.
Ўз ишингни тиндириб,
Ҳовурингдан туш ҳўкиз.

Қора молим қобилим,
Қора ерни қоқ ёрган.
Меҳнатининг зўридан,
Тепасидан шох ёрган (2).

ДОН СЕПДИ

Дон сепдим-а, дон сепдим,
Дон сепмадим, жон сепдим,
Сепган донни уйғотиб,
Ёмғирни осмон сепсин.
Дон сепдим-а, дон сепдим,
Баракани тиладим,
Ҳар бир ҳовуч донимга,
Тилагимни уладим.

Кўнгиш бўлсин кўкламдай,
Майса бўлсин гиламдай,
Бошоқ бўлсин қаламдай,
Хирмон бўлсин оламдай.

Куртак бўлсин, майса бўлсин,
Бошоқ бўлсин, дон бўлсин,
Хирмон бўлсин, кепак бўлсин,
Ун бўлсин-у, нон бўлсин (3).

ҚЎШ ҲАЙДАШ

Ола ҳўкиз, тарғил ҳўкиз,
Шудгор танобин тортиб ўз,
Қўш ҳайдай баҳор ва куз,
Атрофимиз дала ва туз,
Юр жонивор, ҳўш жонивор!

Қўш ётади Ҳулкар ботса,
Иш бошлаймиз тонглар отса,
Қадам ташлаб аста-аста,

Олдингга босгин пайваста,
Юр жонивор, ҳўш жонивор! (4).

СЕНСАН ДЕҲҚОН ҚУВВАТИ

Шохларинг бор чамбарак,
Кўзларинг мисли чироқ,
Кўшга кўшсам меҳнатингдан,
Элу юртнинг вақти чоғ.

Шохгинанг мулла довоти,
Сенсан деҳқоннинг қуввати,
Сен бўлмасанг деҳқоннинг,
Қайрилади қаноти.

Қаро ерни қоқ ёрган,
Қовун экиб лаб ёрган,
Меҳнатингнинг зўридан,
Тос тепангдан шох ёрган.

Ҳайда, ҳайда химич билан,
Донни сепма чўмич билан,
Деҳқон ўғли олишади,
Кучи етмай омон билан.

Эниб келдинг экишдан,
Тўрт оёғинг кумушдан,
Эгаларинг қарамади,
Баъзўр чиқдинг бу қишдан.

Тарлон таёғим ҳайда,
Темир туёғим ҳайда,
Ишни тамом қилмасанг,
Жонингга ором қайда.

Кўшга кўшдим кўш ҳўкиз,
Ҳайда, жониворим, ҳайда.
Меҳнатинг зое кетмас,
Сомони сенга фойда.

Деҳқон ҳайдайди қўшди,
Ҳайдаган жойи бўшди(р),
Деҳқонга “ҳорма”, - десанг,
Ўлгунча вақти хушди(р).

Панг-панг босган, панг босган,
Орқа бошин чанг босган,
Меҳнатининг зўридан,
Тўрт оёгин тенг босган.

Шохгинанг бор чамбарак,
Кўзгинанг бор тўгарак.
Шохинг боғнинг чайласи,
Кўзинг қизнинг ойнаси.

Сенинг энанг сийирди,
Сувлардан бўрнин жийирди,
Сени қўшга қўшсин деб,
Бобойи деҳқон буюрди.

Орқагинанг ойқичоқ,
Қизлар ўйнар қўғирчоқ,
Сени ҳайдаган деҳқонинг,
Опкелади келинчак.

Думларинг бор қамчидай,
Учи қизнинг сочидай,
Киндигингдан томган тер,
Томдан томган томчидай.

Шохларинг бор қиёвон,
Ариқда сувлар равон,
Биринг бўлсанг безавон,
Бошқаларинг соявон.

Шохгинанг бор шойнадай,
Кўзгинанг бор ойнадай,
Сендан бўлган болалар,
Тўти билан майнадай.

Қора бир сенинг қулоғинг,
Далада ўсар қиёғинг,
Айри бир сенинг туёғинг,
Оламда йўқдир сиёғинг.

Бўйинтуруғинг арчадан,
Бўйинсалинг парчадан,
Қулоққинанг қалқондай,
Босган еринг толқондай.

Ялтираган шохингни,
Мойлаб қўяй жонивор.
Йилтираган кўзингни,
Сурмалайин жонивор.

Паст-пастгина тепалар,
Унга ёмғир сепалар.
Қадринг билмас деҳқонлар,
Қобирғангга тўбалар.

Шохи олдинга қараган,
Меҳнат учун яраган,
Меҳнатининг зўридан,
Бобо деҳқон сўраган.

Қирғий қушнинг қаноти,
Ҳиндистоннинг матони,
Бу йил айтсам адо бўлмас,
Икки ҳайвоннинг зийнати (5).

ҚҰЙ СОҒАМАН ҚҰШОҚДА

(чорвачилик билан боғлиқ ўзбек халқ қўшиқлари)

Халқимизнинг турмуш тарзи ва тирикчилик манбаини белгиловчи асосий меҳнат турларидан бири чорвачилик ҳисобланади. Ўзбек халқ тақвимида кўра, асосан икки хил вақт ҳисоби амаллари фаол қўлланилган бўлиб, **“чорва ҳисоби”** календари бўйича меҳнат мавсуми **“деҳқон ҳисоби”**дан 10 кун олдин бошланади. Чорванинг қишки кўтондаги қишлоқ мавсумини якунлаб, баҳорги мавсумни бошлашда қатор ирим-сиримларга амал қилганлар. Хусусан, Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Катта Баёт қишлоғида яшовчи 80 яшар чўпон Зиёд бобо Олтиевдан ёзиб олинган маълумотларга кўра, эрта баҳорда чўпонлар сурувни яйловга олиб чиқишдан олдин кўтон-чолисининг олдига катта олов — гулхан ёқишган. Эрта тонгда қўйларни кўтондан олиб чиқиб, ана шу олов атрофида айлантириб, чўпон таёғини ҳам шу ловиллаб ёнаётган олов тилига тегизиб, уч марта **“ялатиб”** олганлар. Бу удум **“таёқ қизартирар”** дейилган. Шундай қилинса, йил бўйи сурувга ҳеч қандай зиён-заҳмат етмайди деб ўйлаганлар. Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Бандбоши қишлоғида яшовчи 67 яшар Бобораҳмат Жумаевнинг айтишича, **“қўйлар хут ойида яйловга олиб чиқилади ва қишда янтоқ яхлаганидан сўнг қишки қишлоққа қайтариб олиб келинади”**.

Навоий вилоятининг Хатирчи туманида сурувни баҳорда биринчи марта яйловга чиқарганда қўйларнинг қий-қумалоғини олиб яйловга сепиб юборадилар. **“қўй-қўзилар, эчки-улоқлар ана шу қумалоқдай кўпайиб кетсин”** деб ирим қиладилар.

Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Паданг қишлоғида қайд қилинган анъанага кўра, сурувни баҳорда биринчи марта яйловга чиқаришдан олдин муллани чақириб, қўй сўйилади ва чорвадорлар пири **“Чўпон ота”**нинг ҳақиға дуо ўқилади. Эртаси кун чўпон ҳамқишлоқларининг фотиҳасини олади-да, битта нонни синдириб белига бойлаб, қўйларни яйловга ҳайдаб кетади.

Қуйларни яйловга олиб чиқиладиган хосиятли кунни ҳисобдонлардан сўраб аниқлайдилар. Чунки чорва ҳисобини билмаган кишилар молларини чўлга ҳайдаб, яйловга чиққанлар ва натижада аямажуз, тўғал, аҳман-даҳман каби кунлар келиб қолиб бемаҳал яйловга чиқарилган чорваларидан айрилиб қолган. Тажрибали чўпон ана шу кунларни ўтказиб, кейин яйловга чиқиб кетиши керак бўлган. Бойсун туманидаги Кўктепа маҳалласида истиқомат қилувчи 1912 йилда туғилган Холик бува Раҳмоновнинг айтишича, чўпонлар чоршанба ва пайшанбани ирим кўрмайдилар. Жумани улуғ кун деб биладилар. Шунинг учун ҳам “чорва ҳисоби”ни биладиган кишилар “**қўтон бузиш**” муддатини кўпинча чоршанба кунига белгилаганлар. Чунки чоршанбани баракали кун деб билишган.

Тошкент вилоятининг Пискент туманидаги “Гулистон” жамоа хўжалигига қарашли Эски маҳалла қишлоғида яшовчи 1926 йилда туғилган Исмаи ота Раҳмонқулов деган чўпондан ёзиб олинган маълумотларга кўра, “чорва ҳисоби” 10 мартдан, яъни аямажуз, аҳман-даҳман, хезим-хирмон кунлари ўтгандан кейин бошланади. “Чорва ҳисоби”нинг боши “**қўтон бузиш**” деб аталади. Бу баҳорда тоққа, яйловга кўчиш деган маънони англатган. Кекса чўпонлар “эрта баҳорда йилқилар бир-иккита қулунлагандан кейин чўрчиқал деган қуш келади” дейдилар. **Чўрчиқал** — бургутдан катта, бошининг тепасида озроқ жойи патсиз бўлган бир қушнинг номи. Чўпонлар бу қушни “**ҳисобчўт**” дейишади. Улар бу қушни кўргач, “чўрчиқал келди, энди қўтонларни бузиб, яйловга чиқаверса бўлади. Бундан кейин қор, ёмғир, аёзли кунлар хавф солмайди” дейдилар. Чунки бу қуш келган вақтда ернинг иссиғи бетига кўтарилганлиги учун ёққан қор кўп турмай, эриб кетади”.

Шимолий Фарғона чўпонлари эрта баҳорда “**Наврўз чумчуқ**” деб аталувчи қушнинг учиб келиши вақтига ва унинг рангига эътибор беришган: агар у оқ рангли бўлса, ёғингарчилик кам бўлади, сариқ тусли бўлса, ёмғир кўп ёғади деб таъбир қилишган.

Чўпонларнинг “**тўл вақти**”даги удумлари ҳам ўзига хос. Тўл вақтида кўп совлиқлар бир кечада ўнлаб, юзлаб кўзиласа, чўпонлар шошиб қолиб кўзиларни бир жойга қўйса, ҳиди бири-бирига уриб қолади. Сурхондарё вилоятининг Сариосиё тума

нидаги Телпакчиқар қишлоғида яшовчи Жўрабой Тошиматовдан 1957 йилда Музайяна Алавия ёзиб олган маълумотга кўра, чўпон қўзичоқнинг онасини таниб шу совлиқнинг боласи, деб кўзини унинг остига ташлаб, шундай дейди:

*Ўзинг келиб ётибсан, фурай, фурай,
Чаранага ботибсан фурай, фурай,
Кўзинг олиб қўйга бор, фурай, фурай,
Ўтлари кўп жойга бор, фурай, фурай.*

*Кўзинг олиб яйраб кел, фурай, фурай,
Кўй олдида маъраб кел, фурай, фурай,
Маъраб келсанг ярашар, фурай, фурай,
Халойиқлар қарашар, фурай, фурай.*

Тажрибали чўпонлар ўз таёқларини мўътабар деб билганлар. Чўпон таёғининг устидан ҳатлаб ўтиш мумкин бўлмаган, чунки ҳатлаб ўтган одам шу таёқдай қурийди деб ирим қилишган. Ҳар йили наврўз байрамида кекса чўпонлар ўз шогирдларига таёқларини топширишган. Бойсунлик Холиқ бува Раҳмоновнинг айтишича, “чўпон таёғининг ирими бўлади. Ирими шуки, унинг устидан ҳеч бир инсон ҳатлаб ўтмайди. Уйнинг ёнида бир ип бўлади, таёқни шу ерга тикиб қўяди. У ерга ҳеч ким бормайдиям, уни ҳеч ким олмайдиам, тегмайдиам. Бундан ташқари, бир одам номардлик қилса, чўпон шу одамнинг олдига бориб, “сен менинг бир молимни егансан” дейди. У “мен сенинг молингни емаганман” деб бўйнига олмаса, чўпон уни қасамга тирайди: “емабсанми, олмабсанми, мен сени урмайман, сўкмайман, мана шу таёғимдан ҳатлаб ўт”, - дейди. Таёқ устидан ҳатлаб ўтади ва агар ҳақиқатан ҳам чўпоннинг молини еган бўлса таёқдай қуриб ўлади. Агар айби бўлмаса, ҳеч нарса қилмайди” деб ўйлайдилар.

Ўзбек халқ тақвимининг қадимий ва анъанавий турларидан бири ҳисобланган “чорва ҳисоби” ўз ичига чорвани эрта баҳорда биринчи марта яйловга олиб чиқиш, “қўтон бузиш”, тўл олиш, яйлов алмаштириш, “қирқим”, яъни қўйларнинг жунини олиш, қўчқор қўшиш, кузда яйловдан (тоғ ва тоғ олди туманларида) тушиш, қишлоғга қайтиш каби муддатларни ўз

ичига олади. Куйида чорвадорларнинг энг муҳим баҳорий юмушларидан бири — “тўл вақти” билан боғлиқ қадимий қўшиқлардан айрим намуналарни келтирамыз.

ҚЎЙ БОЛАСИНИ ОЛМАГАНДА АЙТИЛАДИГАН ҚЎШИҚ

“Турей-турей” - баҳорги тўл вақтида айтиладиган ўзбек халқ меҳнат қўшиқлари сирасига киради. Бу қўшиқлар боласини олмаган қўйларга, шунингдек, барраси сўйилган она совлиқларни соғиш пайтида ижро этилади.

Эсли молим, оқилим, турей-турей,
Елкамдаги кокилим, турей-турей,
Шунча молнинг ичида, турей-турей,
Боғда очилган гулим, турей-турей.

Қўй ичида қорасан, турей-турей,
Ақллисан, доносан, турей-турей,
Агар боланг олмасанг, турей-турей,
Бозорларга борасан, турей-турей.

Болагинанг оққина, турей-турей,
Уйқулари соққина, турей-турей,
Агар боланг олмасанг, турей-турей,
Сағирдир бебоққинанг, турей-турей.

Ол болангни жонивор-а, турей-турей,
Сол меҳрингни жонивор-а, турей-турей,
Ёна ерда ётганда-я, турей-турей,
Ёнингда ўйнар шул боланг-а, турей-турей.

Даштга борсанг чанг босар-а, турей-турей,
Бозорга борсанг дам босар-а, турей-турей,
Агар боланг олмасанг, турей-турей,
Юраккинанг ғам босар-а, турей-турей.

Болалилар ёш бўлар-а, турей-турей,
Боласизлар ғаш булар-а, турей-турей,
Шу болангни олмасанг, турей-турей,
Елинларинг тош булар-а, турей-турей.

Тоғда булоқ шарқирар, турей-турей,
Елинқопинг ярқирар, турей-турей,
Агар боланг олмасанг, турей-турей,
Елингинанг зирқирар, турей-турей.

Оқил бўлсанг англагин-а, турей-турей,
Қулоқ солиб тинглагин-а, турей-турей,
Агар боланг олмасанг, турей-турей,
Жонинг қолар хатарда-я, турей-турей.

Тоғда олқор ўгинг бор-ай, турей-турей,
Оқар булоқ сутинг бор-ай, турей-турей,
Оқирмагин сутингни, турей-турей,
Кўтармагин путингни, турей-турей.

Тоғларда бор ола қор-ай, турей-турей,
Ола қордан сув оқар-ай, турей-турей,
Сен болангни олмасанг, турей-турей,
Болагинангни ким боқар-ай, турей-турей.

Тоғларда бор олича-ай, турей-турей,
Олича гуллаганча-ай, турей-турей,
Ширингина болагинангни,
Олиб тургин бу йилча-ай, турей-турей.

Ёна ерда ётганда-ай, турей-турей,
Ёнингда ўйнар жон қўзинг-ай, турей-турей,
Орқовулда ётганда-ай, турей-турей,
Орқангда ўйнар жон қўзинг-ай, турей-турей.

Тоғларда бор болдирғон-ай, турей-турей,
Совсалар кади тўлдирғон-ай, турей-турей,
Жунларинг қариш-қариш-ай, турей-турей,
Боланг билан искалаш-ай, турей-турей (1).

ҚҰЙ СОҒАЁТГАНДА АЙТИЛАДИГАН ҚҰШИҚ

Тоғларда бор қув олма, турей-турей,
Совди¹ бўлгин, сув олма, турей-турей,
Болагинанг йўқлигини, турей-турей,
Кўнглингга оғир олма, турей-турей.

Тоғларда бор олича, турей-турей,
Совдилар бўл бу йилча, турей-турей,
Келаси йил жонивор, турей-турей,
Сен кўрасан беквачча, турей-турей.

Тоғларда бор гулхайри, турей-турей,
Оқ сутингни қил хайр, турей-турей,
Келар йили туққанинг, турей-турей,
Бўлсин-да Зухра-Тоҳир, турей-турей.

Совди бўлиб совдиргин, турей-турей,
Совса кади тўлдиргин, турей-турей,
Бунча куйма жонивор, турей-турей,
Тақдирларга кўндиргин, турей-турей.

Болаликнинг боғи бор, турей-турей,
Боласизнинг доғи бор, турей-турей,
Ким куймайди болага, турей-турей,
Юрагида чўғи бор, турей-турей.

Болалилар бош бўлар, турей-турей,
Боласизлар ёш бўлар, турей-турей,
Келар йили туққанинг, турей-турей,
Ўзингга йўлдош бўлар, турей-турей.

Турткиласам иясан, турей-турей,
Бир кади сут берасан, турей-турей,
Яшириб қолган сутингни, турей-турей,
Қай бир кимга берасан, турей-турей.

¹ "совди" - соғиладиган она совлиқ

Қўй соғаман қўшоқда, турей-турей,
Қўйлар ўтлар шувоқда, турей-турей,
Қўй сутини ичганлар, турей-турей,
Кундан-кунга хушвақт-да, турей-турей (2).

ЧУРЕЙ-ЧУРЕЙ

Баҳорда эчкилар ҳам болалай бошлайди ва биринчи марта туққан ёш она эчкилар улоғини олмай, улоқиб кетаверса, чўпонлар “чурей-чурей” қўшиғини айтиб, эчкига боласини эмизадилар. Эчкини боласига ийдириш ёки эчки соғиш қўшиқлари “*чириё*”, “*чурей-чурей*”, “*чирия*” каби номлар билан аталади.

ЧИРИЁ

Ол болангни жонивор-а, чириё,
Маъраб-маъраб келаға-я, чириё,
Молдан олдин келмасанг-а, чириё,
Уйдан кетмай қўяқол-а, чириё.

Молдан билинар қашқанг-а, чириё,
Борма-ё бундан бошқага, чириё,
Ёна ерда ётганда-ё, чириё,
Ёнингда ўйнар жон боланг-а, чириё.

Соқолинг бор бир тутам-а, чириё,
Ёки бўлдингми кўсама¹, чириё,
Бўлган бўлсанг кўсама, чириё,
Бўлади сени сўйсам-а, чириё.

Шохларинг бор бир минор, чириё,
Минорга қушлар қўнар, чириё,
Боланг олиб искасанг, чириё,
Куюнган юрагинг қонар, чириё (3).

¹кўсама-серка

ЧУРЕЙ-ЧУРЕЙ

(эчки соғиш пайтида айтыладиган қўшиқ)

От изини от босар, чурей-чурей,
Оқ юзингни гард босар, чурей-чурей,
Агар шуйтиб соғдирмасанг, чурей-чурей,
Қассоблар путингдан осар, чурей-чурей.

Оғзигинангда ўтинг бор, чурей-чурей,
Елингинангда сутинг бор, чурей-чурей,
Серсоқолим-жонивор, чурей-чурей,
Керилиб туриб сутинг бер, чурей-чурей.

Болагинанг бахтингдир, чурей-чурей,
Уни олиб ухлагин, чурей-чурей,
Болалилар маърашар, чурей-чурей,
Боласизлар қарашар, чурей-чурей (4).

ОЛГИН, ШУ ЭЧКИМ ЯХШИ

Тикрайган қулоғи бор, чирия,
Чашмадек 'булоғи бор, чирия,
Ичида эгиз улоғи бор, чирия,
Олгин, шу эчким яхши, чирия.

Ҳаволар ёғиб буркирайди, чирия,
Ўтлар чиқиб гуркирайди, чирия,
Эчки бадани диркирайди, чирия,
Олгин, шу эчким яхши, чирия.

Сувга солсам тояди, чирия,
Ўтга солсам туяди, чирия,
Кабоб қилсам куяди, чирия,
Олгин, шу эчким яхши, чирия (5).

ҲАРРОВ, ҲАРРОВ, ҲАРРОВ

(*туя соғайтганда айтиладиган қўшиқ*)

Корсонни тиззага қўйиб,
Бойбича туя совади,¹
Иссиқ сўзини айтиб,
Туянинг кўнглин товади,²
Ҳарров, ҳарров, ҳарров.

Оқ шўрани кўрганда,
Туя баргин узади,
Бўталоғи бўзласа,
Бўйнини аста чўзади,
Ҳарров, ҳарров, ҳарров.

Сутинг келсин шарқираб,
Ийиб бергин, жонивор.
Банди-бўйинг сирқираб,
Ийиб бергин, жонивор,
Ҳарров, ҳарров, ҳарров.

Эмчакка сут ияди,
Бўталоғи эмади,
Тиззага қўйиб корсонни,
Бойбича туя совади,
Ҳарров, ҳарров, ҳарров.

Товистоннинг³ чўлидан,
Қизиб келади бандаси,
Бир коса айрон ичиб,
Желкадан⁴ тушади жандаси,
Ҳарров, ҳарров, ҳарров (6).

¹ "совади" - соғайди

² "товади" - топади

³ "Товистон" - дарахтсиз, сувсиз тоғ

⁴ "желка" - елка

ХЎШ-ХЎШ

(Сигир соғаетганда айтилган
қадимий қўшиқлардан намуналар)

Одам ота боққаним, хўш-хўш,
Мома Ҳаво соққаним, хўш-хўш,
Хўш-хўшласам жўшасан, хўш-хўш,
Даре бўлиб оққаним, хўш-хўш.

Сой ёқалаб ўтлаган, хўш-хўш,
Боласини йўқлаган, хўш-хўш,
Бири ўлса жонивор-а, хўш-хўш,
Бўкиришиб жўқлаган, хўш-хўш.

Ўйлаб кўрсам ҳушинг бор, хўш-хўш,
Сўфидай товушинг бор, хўш-хўш,
Болангни чақирасан, хўш-хўш,
Бир одамча ақлинг бор, хўш-хўш.

Кадиларни тўлдиргин, хўш-хўш,
Сутлилигинг билдиргин, хўш-хўш,
Икки қиз соға кетса, хўш-хўш,
Билагини толдиргин, хўш-хўш.

ХЎШ-ХЎШ ДЕЙМАН

Хўш-хўш дейман олабош,
Кўзинг ўткир, қалам қош,
Қалам қошинг сузилсин,
Сутинг ерга сизилсин.

Хўш-хўш жониворим, соғдир,
Сутинг оқади шир-шир,
Олти кади қўлимда,
Ийиб сут билан тўлдир.

Хўш-хўш сардорим сори,
Ким айтар сени қари,
Олти қизни толдирдинг,
Сут бердинг совган сари.

Хўш-хўш дейман қорабош,
Ўзинг ҳаммадан ювош,
Ичиб адо қилолмас,
Сутингни олти ҳаваш.¹

¹ “**ҳаваш**” - қорни катта, сбрўймас, мечкай киши

МАНБАЛАР КЎРСАТКИЧИ

БУГУН ЙИЛБОШИ — НАВРЎЗ

(наврўз байрами тараннум этилган халқ қўшиқлари)

1. **Жарчилар қўшиғи** — Наврўз. (Наврўз билан боғлиқ қўшиқлар, афсоналар, одатлар ва иримлар). Тузувчилар: Т.Мирзаев, М.Жўраев. — Тошкент.: Фан, 1992, 28-29-бетлар.

2. **Наврўзга кел** — Р.Мустафоқулов. Халқ педагогикаси сарчашмаси. Сурхон воҳаси халқ қўшиқлари. — Термиз, “Жайхун” нашриёти, 1995, 139-бет.

3. **Сайлга чорлар** - Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманидаги “Гаштак” фольклор-этнографик жамоаси репертуаридан.

4. **Сайлдан кеч қолманглар** — Самарқанд вилоятининг Каттақўрғон туманидаги “Сарбози” фольклор-этнографик жамоаси дастуридан.

5. **Чорлов** — Ҳикмат баҳши Мусурмон ўғли. Чорлов // Қишлоқ ҳақиқати, 1990, 17 март.

6. **Доирани чалинг, жон момо** — М.Қаюмова. Болаликдаги наврўз // Ленин учқуни, 1990, 13 март.

7. **Наврўз келди, ёз келди** — А.Мусақулов, М.Жўраев. Халқ наврўзнамаси // Тошкент ҳақиқати, 1990, 21 март.

8. **Келди наврўз — навбаҳор** — «Наврўз», 30-бет.

9. **Баҳор келар, ёз келар** — Хоразм хазинаси. Напирга тайёрловчи Собир Эҳсон. — Урганч, “Хоразм” нашриёти, 1996, 101-бет.

10. **Кўклам келди** — «Наврўз», 30-31-бетлар.

11. **Наврўз ёр-ёри** — «Наврўз», 31-бет.

12. **Йилбоши** — А.Мусақулов, М.Жўраев. Халқ наврўзнамаси // Тошкент ҳақиқати, 1990, 21 март. Бу қўшиқ Булунғур туманидаги “Чавқи” фольклор-этнографик жамоасининг аъзоси Менглибой Раҳимовдан ёзиб олинган.

13. **Омонлиқ, ҳей омонлиқ** — “Тошкент ҳақиқати”, 1990, 21 март.

14. **Эртага наврўз, эртага** — Жиззах вилоятининг Ғаллаорол туманидаги “Гаштак” фольклор-этнографик жамоаси репертуаридан.

15. **Наврўз йўқлови** — М.Қаюмова. “Болаликдаги наврўз”.

16. **“Жақида, ҳақида, ҳаққа”** - Жиззах вилоятининг Зомин туманидаги “Зомин сайқали” фольклор-этнографик жамоаси дастуридан.

17. **“Сир бўйига чиқайлик”** - Сирдарё вилоятининг Гулистон туманидаги

ни маданият ва спорт ишлари бўлими қошидаги “Сайхун йигитлари” халқ фольклор-этнографик дастаси репертуаридан.

18. **Келса наврўз, бўлса наврўз** – Т.Эшбеков. Қизлар гулли рўмол ўрар // Туркистон, 1989, 22 март.

19. **Наврўзжон, бу йилги келишинг бошқа** – Ҳикмат бахши Мусурмонов. Келишинг бошқа // Қишлоқ ҳақиқати, 1990, 16 март.

20. **Кўп наврўзга стармиз** – “Хоразм хазинаси”, 34-бет.

21. **Юртимизда наврўз** – Хоразм вилоятининг Қўшқўпир тумани “Жўралар” фольклор-этнографик жамоаси репертуаридан.

22. **Наврўз олқиши** – А.Мусақулов, М.Жўраев. Халқ наврўзнамаси // Тошкент ҳақиқати, 1990, 21 март.

23. **“Наврўзи олам келди”** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№8154. Қилич бахши Шукуровдан Т.Жабборов ёзиб олган.

24. **“Наврўзингдан, укажон, чиройлик”** - Шода-шода марварид. Ўзбек халқ қўшиқлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Э.Очилов. – Тошкент.: Шарқ, 2006, 199-бет.

25. **“Бугун наврўз, дейди-ё”** - “Шода-шола марварид”, 276-бет.

СУМАЛАК – КЎКЛАМ МЎЪЖИЗАСИ

*(сумалак пишириши билан боғлиқ удумлар
ва маросим қўшиқлари)*

1. **Сумалакжон, сумалак** - «Наврўз», 39-41-бетлар.

2. **Сумалак берар дармон** - “Халқ педагогикаси сарчашмаси”, 105-бет.

3. **Сумалак** — «Наврўз», 42-бет.

4. **Сумалакни бошладик** - Андижон вилоятининг Балиқчи туманидаги “Зилол” фольклор-этнографик жамоасининг “Балиқчида наврўз сайли” номли дастуридан.

5. **Ҳосилимиз мўл бўлсин** - Каттақўрғон шаҳрида яшовчи Ўрунова Сабоҳатдан 1991 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

6. **«Ашшадарози» ўйини** - Т.Қиличев. Хоразм халқ театри. - Тошкент, Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988, 70-75-бетлар.

ҲАЛИНЧАКДА КЕЛИНЧАК

(наврўзда ҳалинчак учини удуми билан боғлиқ қўшиқлар)

1. **Ҳалинчагим, ҳалинчак** - “Наврўз”, 32-33-бетлар.

2. **Ҳалинчак** - “Наврўз”, 33-бет.

3. **Ҳалинчагим ҳайла** - Қашқадарёлик фольклоршунос олим А.Қаҳ-хоров ёзиб олган халқ қўшиғи.

4. **Ҳалинчак учдим** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1746/1. Жиззах вилоятининг Бахмал туманидаги Мўғал қишлоғида яшовчи Умрхол Жайна-говадан 1980 йилда М.Мадраҳимова ёзиб олган.

БОЙЧЕЧАГИМ БОЙЛАНДИ

(*“Бойчечак сайли” билан боғлиқ ҳолда яратилган қўшиқлар*)

1. **Бойчечак чиқибди, бугун наврўз экан** - “Бойсун” халқ фольклор-этнографик жамоаси репертуаридан.

2. **Бойчечагим, бойчечак** - “Наврўз”, 47-48-бетлар.

3. **Бойчечагим бойланди** - “Наврўз”, 48-49-бетлар.

4. **Бойчечагим ҳиллолик** - “Наврўз”, 50-бет.

5. **Бойчечагим бойирон** - “Наврўз”, 51-бет.

6. **Бойчечагим асилдир** - “Наврўз”, 51-бет.

7. **Этагим тўла бойчечак** - “Наврўз”, 51-52-бетлар.

8. **Бойчечакни айтганда** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1300/3. Самарқанд вилоятининг Ургут туманидаги Қоратепа қишлоғида яшовчи Саидмурод Расуловдан 1957 йил 4 июлда М.Афзалов ёзиб олган.

9. **Юмалаб чиққан бойчечак** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1657, пап.1, №3/2. Ёзиб олувчи: Тўраев Ҳабибулло (Кўқон шаҳар, Фарғона кўчаси, 2-уй).

10. **Бўта, бўта, бойчечак** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№3732. Наманган вилоятининг Янгиқўрғон туманида яшовчи С.Ҳамдамовдан О.Холмирозев ёзиб олган.

11. **Бойчечак айтган билан тўямизми** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№4314. 1965 йил февраль ойида Қирқ қишлоғилик Саримсоқ Умрзоқовдан ёзиб олинган.

12. **Бойчечакнинг изи бор** - Навоий вилоятининг Навбаҳор туманида яшовчи Сиддиқ бува Турдиевдан 2004 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

13. **Бойчечагим боқия** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1746/2.18. Жиззах вилоятининг Бахмал туманидаги Мўғал қишлоғида яшовчи Умрхол Жайнаговадан 1980 йилда М.Мадраҳимова ёзиб олган.

ТУРНАЛАР УЧСА ҚАРАЙЛИК

(эрта кўкламда ўлкамизга учиб келадиган қушларга қарата айтиладиган қўшиқ ва айтимлар)

1. **Турна келди** - С.Йўлдошева. Фольклор-этнографик жамоалар услубиёти. — Тошкент.: Фан, 1999, 97-бет.

2. **Ҳей, турна, турна** - “Халқ педагогикаси сарчашмаси”, 150-бет.

ЧИММА, ЧИММА, ЧИРАЛАЙ

(чуҷмома, қоқи ўт, қўзиқорин ва бошқа

баҳорий неъматларни тараётганда ижро этилган айтимлар)

1. **Чуҷмома** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1713, 1971 йил 19 март куни Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

2. **Қоқи ўт терши** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1713, 1971 йил 19 март куни Нурота туманининг Қоракиса қишлоғида Раҳматулла Юсуф ўғли ёзиб олган.

3. **Қўзиқорин терши** — Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жигачи қишлоғида яшовчи Қаҳрамон Жўраевдан 1986 йилда ёзиб олинган.

4. **Замбуруқ — бағринг ёриқ** — Бойчечак. Болалар фольклори. Меҳнат қўшиқлари. — Тошкент.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983, 116-бет.

5. Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Қумкашон қишлоғида яшовчи Ойпара момо Мурод қизидан 1989 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

ЛОЛАЧАГА ИШИМ БОР

(«Лола сайли» ва у билан боғлиқ халқ қўшиқлари)

1. **Лола, лола, лолажон** - “Наврўз”, 33-35-бетлар.

2. **Ҳей, лола** - “Бойсун” халқ фольклор-этнографик жамоаси репертуаридан.

3. **Очилди гули лола** - “Наврўз”, 35-36-бетлар.

4. **Ҳо ёрим, гуллола** — “Гулёр” халқ фольклор-этнографик жамоаси репертуаридан.

5. **Наврўз келди** - “Халқ педагогикаси сарчашмаси”, 104-бет.

6. “Дўст бўламиз лолача” - “Шода-шоода марварид”, 24-бет.
7. “Донра дум-дума” “Шода-шоода марварид”, 107-108-бетлар.

ҚИЗИЛ ГУЛИНГ БЎЛОЙИН

(анъанавий «Қизил гул» сайлида ижро этилган қўшиқлар)

1. “Асра қизил гулни эгам” - Ғулом Зафарий. Ашулалар. — Тошкент, 1925 йил.
2. “Қизил гулинг бўлай” - Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Ваҳм қишлоғида яшовчи Дурсун момо Ўраевдан М.Жўраев ёзиб олган.
3. “Қизил гулнинг донаси” - “Шода-шоода марварид”, 124-бет.
4. “Қизил гуллар даста-даста” - “Шода-шоода марварид”, 286-бет.
5. “Қизил гулинг қулимда” - “Шода-шоода марварид”, 247-бет.
6. Гул сайлида яйраб қол - Гулсара Салом қизи Қаюмова. Унутилган қадриятлар. — Бухоро, “Бухоро” нашриёти, 1993, 14-17-бетлар.
7. Наврўз гули пайваста — Бухоро вилоятининг Когон туманидаги «Қасри орифон» фольклор-этнографик жамоаси репертуаридан.
8. Ҳой, ҳоя момо, жимжима - Бухоро вилоятининг Когон туманидаги «Қасри орифон» фольклор-этнографик жамоаси репертуаридан.

ЁМҒИР ЁҒДИР, КУК БЎЛСИН

(ёмғир ёғдириш ва уни тухтатиш билан боғлиқ
қадимий маросим қўшиқлари)

1. Суст хотин, сузма хотин — “Наврўз”, 52-бет.
2. Суст хотин, султон хотин - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1770/2. Тожикистон Республикасининг Хўжанд вилоятидаги Ўратепа туманига қарашли Шаҳристон қишлоқ фуқаролар йиғинининг Янгиқўрғон қишлоғидан 1980 йилда Б.Саримсоқов ёзиб олган.
3. Суст хотин-о, суст хотин - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1770/3. Тожикистон Республикасининг Қўрғонтепа вилоятидаги Ёвон туманининг Форбулоқ қишлоғида яшовчи Жаббор Чориқуловдан 1982 йил 20 июнда Б.Саримсоқов ёзиб олган.
4. Сўз хотин — Тожикистон Республикасининг Ёвон туманидаги Шўрча қишлоғида яшовчи Қизларгул Жалматовадан 1982 йил 17 июнда М.Жўраев ёзиб олган.

5. Оши аравон хотин - Тожикистон Республикасининг Ёвон туманидаги Бошқайнар қишлоғида яшовчи Ҳазрат Чориевдан 1982 йил 18 июнда М.Жўраев ёзиб олган.

6. Бугдой турсин ғунчалаб - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1718.Д.1.26. Тожикистон Республикасининг Восеъ туманидаги Орол қишлоғида яшовчи 81 яшар Беғам Норқулонадан 1977 йил 20 июнда З.Ҳусайнова ёзиб олган.

7. Томчи томмас бўлама - Тожикистон Республикасининг Ёвон туманидаги Галабулоқ қишлоғида яшовчи 82 яшар Тошгул Жумаевдан 1982 йил 16 июнда М.Жўраев ёзиб олган.

8. Чайла қозоқ йиглайди - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1652/15. Қашқадарё вилоятининг Касби туманидаги Миришкор қишлоғида яшовчи 48 яшар Тўхта Ҳосиятонадан 1972 йил 14 июнда З.Ҳусайнова ёзиб олган.

9. Ўралар тўлсин, сус хотин - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1746.Д.1.19. Жиззах вилоятининг Бахмал туманидаги Новқа қишлоғида яшовчи 56 яшар Зарҳал Бобоқулонадан 1980 йилда М.Мадраҳимова ёзиб олган.

10. Ҳаволар ёгсин тов-товга - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1746.Д.1.19. Жиззах вилоятининг Бахмал туманидаги Новқа қишлоғида яшовчи 56 яшар Зарҳал Бобоқулонадан 1980 йилда М.Мадраҳимова ёзиб олган.

11. Суз хотин, сулув хотин - Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманидаги Работ қишлоғида яшовчи 76 яшар Нурмамат Бадаловдан 1973 йил 27 июлда Т.Мирзаев ёзиб олган.

12. Сус хотинга сун керак - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1746.Д.1.3. Жиззах вилоятининг Бахмал туманидаги Новқа қишлоғида яшовчи 56 яшар Зарҳал Бобоқулонадан 1980 йилда М.Мадраҳимова ёзиб олган.

13. Сус хотин - Раҳмонов Ф Қашқадарё воҳаси аҳолисининг зироатчиликка оид урф-одатлари ва маросимлари (XIX асрнинг охири — XX аср бошлари). Тарих фанлари номз. дисс. — Тошкент, 2001, 107-108-бетлар.

14. Қиладан бир булут келар - Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Тангачар қишлоғида яшовчи 73 яшар Олия момодан 1981 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

15. Сел-сел хотин - Қашқадарё вилоятининг Қамаш туманида яшовчи Ҳазратқул бахши Худойберди ўғлидан 1985 йил 26 мартда М.Жўраев ёзиб олган.

16. **Сигир ийсин, сус хотин** - Арандаренко Г. О метрологических познаниях туземцев Зарафшанского округа // Туркестанские ведомости, 1877, №22, 7 июнь.

17. **Ёмғир ёғсин, сур хотин** - "Наврӯз", 56-57-бетлар.

18. **Ёмғир ёғалоқ** - Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Жигачи қишлоғида яшовчи Ҳанифа Олимовадан 1986 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

19. **Сув хотин, султон хотин** - Келиной кўшиқлари. Тўплаб, нашрга тайёрловчи: О.Собиров. — Тошкент.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983,

20. **Ёмғир ёғ, сочим ўс** — Ф.Раҳмонов. Кўрсатилган манба, 109-110-бетлар.

21. **Ёмғир ёғора галди** - "Хоразм хазинаси", 41-бет.

22. **Сел келди, селон келди** - Халқ дурдоналари. Нашрга тайёрловчи: Файзулла Аймоқ. — Тошкент.: Ф.Фуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 137-бет.

23. **Ёмғир гадои келди** - "Халқ дурдоналари", 137-бет.

24. **«Кўсам, кўсам, ҳой кўсам»** - Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Ваҳм қишлоғида яшовчи 1916 йилда туғилган Дурсун момо Ўраевадан 1986 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

25. **Ёмғир ёғади** - "Бойчечак", 116-бет.

26. **Шероло** - афғонистонлик фольклоршунос Ҳалим Ёркиндан 1988 йилнинг 15 мартида М.Жўраев ёзиб олган.

27. **Туз хотин** — Раҳмонов Ф. Кўрсатилган манба, 106-107-бетлар.

28. **Чул хотин, чулдир хотин** - Пахтачи туманидаги Қарноб қишлоғида яшовчи Бердиқулова Яхшигулдан 1991 йилда ёзиб олинган.

29. **Ёмғир ёғсин, сўз хотин** - Самарқанд вилоятининг Пахтачи туманидаги Қушработ қишлоғида яшовчи Навбаҳор Жумаевадан 1991 йилда ёзиб олинган.

30. **"Тин, тин ёмғир, тин ёмғир"** - Бухоро вилоятининг Қоракўл туманидаги Ваҳм қишлоғида яшовчи 1916 йилда туғилган Дурсун момо Ўраевадан 1986 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

31. **"Ёғма ёмғир, ёғма ёмғир"** - Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Қумкашон қишлоғида яшовчи 1927 йилда туғилган Ойпара момо Мурод қизидан 1989 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

ШАМОЛИНГНИ ҚҲҲ, ҲАЙДАР

*(шамол чақиршиш ва уни тўхтатиш билан боғлиқ
маросим қўшиқлари)*

1. **Ҳайдар-о, Ҳайдар** - Навоий вилоятининг Нурота туманидаги

Сойкечар қишлоғида яшовчи Тоштемир Турдиевдан 1991 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

2. **Ҳайдар, Ҳайдар, келақол** - Бухоро вилоятининг Шофиркон туманида яшовчи Турсуной Ўруновадан 1991 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

3. **Тезроқ етиш, Ҳайдаржон** - Навоий вилоятининг Қизилтепа туманида яшовчи М.Муродовадан 1991 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

4. **Кокилнинг силкит** - Навоий вилоятининг Қизилтепа туманидаги Арабон қишлоғида яшовчи М.Орзиевдан 1991 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

5. **Ҳайдар, шамолингни қайтар** - Бухоро вилоятининг Олот туманидаги Қассоббаёт қишлоғида яшовчи Яхши момодан 1989 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

6. **Ҳайдар, шамолингни олиб кел** - Қайнар булоқ. Тўпловчи: Й.Султонов. — Тошкент.: Чўлпон, 1991, 28-бет.

7. **Шамол, қанот ёз** - “Хоразм хазинаси”, 139-бет.

8. **Чоймомо** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1630/1. Чимкент вилоятининг Сайрам туманида яшовчи Жаҳон опа Имомрашидовадан 1969 йил 10 июнда З.Хусайнова ёзиб олган.

9. **Чўй, чўй, чўймомо** - Профессор Тўра Мирзаев томонидан Ёқуб Ҳайитбоевдан ёзиб олинган.

10. **Ялли момо, ялли-ё** - Навоий вилоятининг Қизилтепа туманидаги Ғамхўр қишлоғида яшовчи Ойдин Атоевдан 1991 йилда М.Жўраев ёзиб олган.

11. **Ялала момом ял дедилар** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1805/20, 23-бет. Ёзиб олувчи: А.Мусақулов.

ҚЎШГА ҚЎШДИМ ҚЎШ ҚЎКИЗ

(эрта баҳорда далага илк бор қўш чиқариш ва дон экиш билан боғлиқ ўзбек халқ қўшиқлари)

1. **Дехқон дала айланди** - Сирдарё вилоятининг Гулистон тумани маданият ва спорт ишлари бўлими қошидаги “Сайхун йигитлари” халқ фольклор-этнографик дастаси репертуаридан.

2. **Шохмойлар** - “Бойсун” халқ фольклор-этнографик жамоаси репертуаридан.

3. **Дон сепди** — «Халқ педагогикаси сарчашмаси», 135-бет.

4. **Қўш ҳайдаш** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1745/9. Жиззах вилояти-

нинг Жиззах туманидаги Оққўргон қишлоғида яшовчи Сожида буйдан 1980 йилда Б.Саримсоқов ёзиб олган.

5. **Сенсан деҳқон қуввати** — «Наврўз», 71-74-бетлар.

ҚЎЙ СОҒАМАН ҚЎШОҚДА

(чорвачилик билан боғлиқ ўзбек халқ қўшиқлари)

1. **Қуй боласини олмаганда айтиладиган қўшиқ** - “Бойчечак”, 299-300-бетлар.

2. **Қуй соғастганда айтиладиган қўшиқ** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.1664. Косон туманидаги Мудин қишлоғида яшовчи 67 яшар Ҳасанбобо Шоназаровдан 1963 йил 20 декабрда К.Очилов ёзиб олган.

3. **Чирис** - “Бойчечак”, 300-бет.

4. **Чурей-чурей** - “Бойчечак”, 300-бет.

5. **“Олгин шу эчким яхши”** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1644. Қамаш туманидаги Кўкбулоқ қишлоғида яшовчи Усмон Эшқурбоновдан 1969 йилда К.Очилов ёзиб олган.

6. **Ҳарров, ҳарров, ҳарров** - Алла айтай жоним болам. Нашрга тайёрловчи Г.Мардонова. - Тошкент, Чўлпон, 1992, 51-52-бетлар.

7. **“Хўш-хўш”** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1644. Қашқадарё вилоятининг Яккабоғ туманидаги Бобошоди қишлоғида яшовчи Малоҳат Султоновадан 1980 йилда М.Тўраева ёзиб олган.

8. **“Хўш-хўш дейман”** - ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв.№1644. Деҳқонободлик бахши Қодир Раҳимовдан 1969 йил 20 июнда К.Очилов ёзиб олган.

МУНДАРИЖА

Эзгуликка эш бўлган айём	3
Бугун йилбоши - наврўз.....	12
Сумалак — кўклам мўъжизаси	29
Ҳалинчақда келинчак	50
Бойчечагим бойланди	55
Турналар учса қарайлик	68
Чимма, чимма, чиралай	74
Лолачага ишим бор	79
Қизил гулинг бўлайин	87
Ёмғир ёғдир, кўк бўлсин	98
Шамолингни қуй, Ҳайдар.....	119
Қўшга қўшдим қўш ҳўкиз	132
Қўй соғаман қўшоқда.....	143
Манбалар кўрсаткичи	154

Маматқул ЖЎРАЕВ

НАВРЎ ҚЎШИҚЛАРИ

*(наврўз байрами ва баҳорий удумлар билан боғлиқ
ўзбек халқ қўшиқлари)*

Муҳаррир *Хусан Нишона*,
Бадий муҳаррир *Абдухалил Турсунов*
Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*
Мусахҳиҳ *Шерали Нишонов*
Матнни оққа кўчирувчи *Жумахон Мавлонова*

Босишга 06.02.2007 йилда рухсат этилди. Бичими 60x84 1/16.

Ҳажми 10,25 б.т. Адади 200 нусха.

Буюртма №20. Шартнома №9/3.

Баҳоси келишилган нархда.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонаси.

Тошкент, Х. Сулаймонова кучаси, 33.